

Marja LEINONEN (Helsinki)

Kuolan niemimaan filman-saamelaiset

Kirjoitus pohjautuu Suomalais-Ugrilaisessa Seurassa 19. tammikuuta 2008 pidettyyn esitelmään.

I. Johdanto

Artikkelini käsittelee saamelaisryhmää, joka on jäänyt tutkimuksessa melko tuntemattomaksi. Suomalaisissa lähteissä se esiintyy pelkkinä mainintoina ja erilaisina nimityksinä, venäläisistä puolestaan löytyy sekä 1800- että 1900-luvulta tarkkoja kuvauksia, kun taas norjalaisissa filman-nimitystä ei käytetä syystä, joka ilmenee edempänä.¹

*Filmaneiksi*² nimitettiin Venäjällä joko kaikkia luterilaisia saamelaisia tai pientä ryhmää Norjasta peräisin olevia luterilaisia pohjoissaamea puhuvia saamelaisia, jotka jäivät asumaan Venäjälle Kuolan niemimaalle 1800-luvulla. Etnonyymi *filman* (*fil'man*) esiintyy vain vanhemmissa venäläisissä ja neuvostoliittolaisissa teksteissä. Esim. Kuolan murteiden sanakirja antaa sille selityksen ”saamelainen, joka asuu Suomessa” (Merkurjev 1979: 171). Kuolan ensyklopedia puolestaan ilmoittaa, että se tarkoittaa ”norjalaista alkuperää olevaa saamelaista” (Kolskaja entsiklopedija). Viimeiset maininnat filmaneista löytyvät Neuvostoliiton vuoden 1926 väestönlaskutiedoista (Slovar narodnostei) ja muutaman Kuolan saamelaisia tutkineen antropologin ja etnologin artikkeleista (D. N. Zolotarev, V. K. Alymov, ks. edempänä). Nykyään sanaa käytetään enää harvoin, ja sikäli kuin sitä näkee, sen on tarkoitus vain antaa paikallisiväriä Kuolaan sijoituville kertomuksille.³ *Filmanit* mainitsevat suomalaisista tutkijoista Väinö Tanner (1929: 76) ja T. I. Itkonen (1918: 35), joiden mukaan venäläiset viittasivat sanalla luterilaisiin saamelaisiin.⁴ Karl Nickul ilmoittaa, että saamelaisia muutti Inarista ja Varangista Kuolan niemimaalle ja he saivat venäläisiltä siellä nimi-

¹ Aihetta käsittelevät myös artikkelini ”The Filman Sami on the Kola Peninsula” (Leinonen 2007) ja ”The Filmans. Nomads at a Dead End” (Leinonen 2008), jotka ovat sivurajoitusten takia ja myöhemmin löytämiäni lähteiden osalta suppeampia.

² Termi esiintyy suomenkielisissä lähteissä sekä muodossa *filman(i)* (T. I. Itkonen 1918: 70; Uusi sivistyssanakirja 1988 s.v. *filmanit*: ’venäläisten käyttämä nimitys Kuolan Lapin länsiosissa asuvista luterilaisista lappalaisista’) että *filmaani* (Nickul 1970: 49). Suomeen paremmin sopiva variantti olisi ehkä *filmanni* (vrt. *alemanni*, *normanni*), mutta sitä ei ole kirjallisuudessa ehdotettu. Uusin maininta löytyy Inarin Saamelaismuseon julkaisusta *Kolttsaamelaiset*, jossa ”filmaanit” selitetään kolttsaamelaisten meren rannalle ulottuvien siitojen alueella asuviksi lännestä muuttaneiksi porosaamelaisiksi (Linkola & Linkola 2000: 8). Mainintojen enemmistö käyttää muotoa *filman*, joten pysyttäköön siinä.

³ Verkkojulkaisu *Obitel na kraju zemli* mainitsee kaunokirjallisessa tekstissään ”Ivan-filmanin”, joka selitetään nomadisaamelaiseksi, porolauman omistajaksi.

⁴ Esim. T. I. Itkonen, joka kävi Kuolan niemimaalla v. 1914, totesi, että vain ”filmanit”, Länsi-Muurmannin luterilaiset saamelaiset, pitivät vielä perinteistä saamelaisvaatetusta (Itkonen 1918: 70).

tyksen *filmaanit* erotukseksi ortodoksisista saamelaisista (Nickul 1970: 187–188). Tässä artikkelissa huomion kohteena on nimenomaan termin kapeampi käyttöala eli sen sovellutus ryhmään, joka laskettiin omaksi etniseksi ryhmäkseen Neuvostoliiton väestönlaskussa v. 1926, sekä vaiheet, joiden kautta filmanit eriytyivät muista saamelaisista ja lopulta hävisivät.

Nimityksen alkuperä lienee kiistattomasti Norjassa, jossa *finn* viittasi aiemmin saamelaisiin. Siten T. I. Itkonen ilmoittaa Koltan- ja kuolanlapin sanakirjassaan, että *filman* merkitsee ”luterilaista lappalaista (varankilaista alkuperää) (< *fil'man* < skand.)” (T. I. Itkonen 1958: 818). Tästä on periytynyt Max Vasmerin selitys ”*fil'man* – ’nomadisierender Renttierlappe protestantischen Glaubens’ (Petsamo, Itk.)” (Vasmer 1958: 209). Arvid Genetz ehdotti aikoinaan, että lähteenä olisi norjan *finnmand* ’Lapin mies, lappalainen’ (Genetz 2008: 23 [1877: 273]). *Filman*-nimityksen alkuperänä on myös venäläisten käsityksen mukaan *Finnmark* (ks. edempänä): aluksi käytettiin muotoa *finman*, sen alkuosa vaihteli muodoissa *finman*, *firman*, *fil'man* ja vakiintui lopulta viimeksi mainittuun asuun.

2. Kuolan niemimaan saamelaiset

2.1. Itäsaamelaiset, koltat

Varhaisin Kuolaa kuvaava kirjallinen lähde, Ottar Haalogalantilaisen kertomus hänen matkastaan Norjan pohjoispuolitse Kuolan niemimaan rannikolle ja ehkä kauemmas, oli syntynyt 800-luvun loppupuolella ja säilynyt osana kuningas Alfredin Orsiuksen käännöstä. Se kertoo saamelaisista (*finnas*), jotka asuivat Skandinavian pohjoisosassa kalastaen, metsästäen ja poroja hoitaen. Ottarin matkan varrella sijaitsi myös *Terfinna land*, jossa *Terfinnas* metsästivät ja kalastivat.⁵ Ilmeisesti samaan alueeseen viittasivat keskiajan Norjassa nimitykset *Trinnes* ja *Trianaemi*. Äänteellisesti läheisiä ovat myös naapurikielten toponyymit *Turjanmaa*, *Terski bereg* (Valtonen 2008: 373–386).

Kuolan saamelaiset käännyttiin jo 1500-luvulla ortodoksisen uskon, vaikkakin norjalaiset pitivät aluetta itärannikon Svjatoi Nosin niemelle (Pyhäniemelle) asti omana reviirinään ja veronkantoalueenaan vielä 1600-luvulla. Kuolan saamelaiset elivät pääasiassa luontaistaloudessa kalastaen, eikä poronhoito koskaan ollut suurimittaista. He asuivat syys-, kesä- ja kevätpaikoissaan, talvisin pogostoissa (siidoissa), joissa oli myös rukoushuone, ja vaihtoivat pogostan paikkaa aika ajoin (ks. mm. Haruzin 1890, Kiselev & Kiseleva 1979). 1800-luvun alussa, jolloin filmaneista ryhdyttiin puhumaan, Kuolan saamelaiset olivat saaneet kulttuuriinsa venäläistä vaikutusta ja kieli erosi pohjoissaamesta niin, että se vaikeutti saamelaisryhmien keskinäistä ymmärtämistä. Alueen neljän eri kielimuodon puhujiin viitataan eri lähteissä yhteisnimityksillä venäjänsaamelaiset, itäsaamelaiset tai kuolansaamelaiset. Kolttsaamelaiset muodostavat oman, läntisimmän ryhmänsä itäsaamelaisten joukossa.

⁵ Valtonen siteeraa esihistorian ja arkeologian tutkijoiden katsantoa, jonka mukaan saamelaisiksi vietiin 900-luvulle asti määritellä väestö, jonka kulttuuri-identiteetti ilmeni asutustyypeissä, sosiaalisessa rakenteessa ja kuulumisena tiettyyn taloudelliseen malliin ja alueeseen (Valtonen 2008: 376–377).

2.2 Pohjoissaamelaiset

Pohjoinen Lappi ja Jäämeren rannikko olivat jo keskiajalta alkaen olleet ns. yhteis-alueetta, jossa veroa kantoivat ensin norjalaiset ja novgorodilaiset, sittemmin sekä Tanska-Norja että Venäjä, myöhemmin Ruotsi-Norja. Vuonna 1613 alue määritettiin dokumenteissa, mutta rajoja ei vielä suljettu, ja sekä Venäjä että Ruotsi jatkoivat verojen keruuta alueella liikkuvilta saamelaisilta. Tilanne jatkui vuoteen 1751, jolloin osa aluetta jaettiin siten, että Ruotsin (Suomen) ja Norjan välinen raja merkittiin maastoon. Saamelaisille taattiin oikeus laiduntaa porojaan, metsästää ja kalastaa rajan molemmin puolin. Vero ei heidän liikkuvuutensa takia voinut olla sidottu tiettyyn paikkaan.

1700-luvun lopussa Kuolan niemimaalla matkustanut Nikolai Ozeretskovski kertoi kuvauksessaan, että saamelaiset siellä olivat kaikki ortodokseja ja asuivat 22 pogostassa, joissa heitä oli 785 miespuolista asukasta. Seitsemässä pogostassa oli Ruotsin alaisuuteen kuuluvia saamelaisia, jotka maksoivat veroa Venäjälle. Ozeretskovski luetteli pogostat: nämä olivat Maselski, Natkozerski, Solozerski, Smetski, Tobenski, Ratnyi ja Verhni Ikandrovski (Ozeretskovski 1804: 60–62; tämä perustunee varhaisempiin julkaisuihin). Henkilömäärä ei näistä tiedoista käy selville, sen sijaan kyläkin se, että Tobenskista, Ratnyista ja Verhni Ikandrovskista vero otettiin majavanahkoina, muista rahana. A. J. Sjögren, joka v. 1828 vieraili Kuolan Lapissa ja sai Kuolassa nähdäkseen verotustietoja, arveli, että toponyymit olivat vahvasti vääristyneet. Sjögrenin kirjaamat Maaselsch, Nätkosersch, Solosersh, Smetsch, Sjobensch, Ratnoisch ja Inandra hahmottuvat helposti suomen muodoiksi Maaselkä, Kitkajärvi, Suolajärvi, Kemi, Sompio, Sodankylä (”sota” oli käännetty *rat*-sanalla) ja Imandra (Inari) (Sjögren 1861: 129–130).⁶

Lapissa poropaimentolaisuus kehittyi nopeasti 1700-luvun loppupuolella, ja porosaamelaisia ilmaantui Jäämeren rannikolle, josta he alkoivat liikkua etelään ja itään. Varangin, Kalastajasaarenon ja Inarin väliseltä alueelta löytyivät heille parhaat laidunmaat. Varangin jäkälikköjen köyhtymisen lisäksi liikkumiseen pakotti jokavuotinen muutto metsien, tunturien ja rannikon välillä porojen hakeutuessa kesällä viileämpään ilmastoon hyönteisiä pakoon. Myös kalastajasaamelaisia siirtyi 1700-luvun lopulla itään päin, ja yhteisalueen asukasluku kasvoi (Wikan 1995: 46). Itse asiassa norjalainen saamelaisten käännättäjä Thomas von Westen raportoi, että Bomeninvuonolla (= Iso Muotkavuono, Pummanginvuono) asui jo hänen aikanaan 1700-luvun alkupuolella luterilaisia saamelaisia (Friis 1872: 164), ja esim. vuonna 1753 norjansaamelaisia syytettiin luvattomasta asettumisesta Venäjän puolelle; nämä puolestaan vakuuttivat, etteivät tienneet, olivatko Tanskan (Norjan) vai Venäjän alueella (Peresadilo 2003: 74).

Poro- ja kalastajasaamelaisten kieli, uskonto ja kulttuuri olivat samat, ja moni kalastajasaamalainen oli päätenyt ammattiinsa menetettyään syystä tai toisesta poro-

⁶ G. Goebel esittää nimet seuraavissa muodoissa: Maselski, Njatkozerski, Solozerski, Seletski, Verhni Imandrovski, Šobenski, Romnatski ja Jefimkovski. Viimeksi mainittu lienee sekaannus (Goebel 1905: 1: 112–113).

laumansa. Ryhmien elinkeinot ja elintavat erosivat kuitenkin jyrkästi, ja nimenomaan porosaamelaisista tuli ryhmä, joka edusti saamelaisia ulospäin. Naapurit pitivät heitä ylpeinä ja taloudellisesti riippumattomina ja jopa kadehtivat heitä. Heidän etninen yhteenkuuluvuutensa ja itsetuntonsa olivat vahvat, ja niitä piti yllä endogamia (Wikan 1995: 186).

Norjalaisten muistitiedossa on jopa nimettyjä henkilöitä, esim. Højbuktissa Korsfjordissa tavattu Galte, ”villi tunturisaamelainen”, joka toi laumansa sinne laiturille kesäisin. Kun Vesisaaren asukkaat tulivat keräämään sieltä jäkälää karjaansa varten, Galte sytytti sen palamaan. Myöhemmin hänen kerrottiin muuttaneen Venäjälle (Wessel 1979a: 13). Edelleen porosaamelaisia oleskeli 1800-luvun alussa Venäjän ja Norjan rajalla Jakobselvalla eli Vuoremijoella useita vuosia, kunnes sudet karkottivat heidät pois. Vuoden 1826 jälkeen jotkut heistäkin siirtyivät Venäjälle (Qvigstad 1926: 13, 35–36; Wikan 1998: 43).

Norjan ja Venäjän välinen raja ja yhteisalueen lopullinen jako tuli ajankohtaiseksi vasta 1800-luvun alussa: Suomi liitettiin Venäjään 1809 ja Norja liittyi unioniin Ruotsin kanssa 1814. Yhteisalueeksi ymmärrettiin tässä vaiheessa Paatsjoen (Pasvig, Pazreka, Paaččjokk), Näätämön (Neiden, Njavdam, Njauddâm) ja Petsamon (Peisen, Pečenga, Peäccam) siitojen alueet (Lähtenmäki 2004: 346–349). Välittömänä syynä oli se, että Norjan ja Venäjän saamelaisten sekä rajan pinnan asukkaiden ja Vuoreijan (Vardøn) sotilaiden välillä oli esiintynyt kiistoja luonnonvarojen käytöstä. Esimerkiksi v. 1822 Kuolan ispravnikka-poliisipäällikkö raportoi päällystölleen, että oli nähnyt kierto-käynneillään Muotkan, Petsamon ja Paatsjoen pogostoissa myös saamelaisperheitä, jotka sanoivat olevansa norjalaisia ja ruotsalaisia. Venäjänsaamelaiset valittivat näiden porolaumoista, jotka söivät ja polkivat jäkälän, mikä haittasi heidän omien porojensa laiduntamista. Lisäksi norjalaiset saamelaiset metsästivät heidän pyyntimaillaan niin, etteivät he varmaankaan pystyisi maksamaan verojaan Venäjälle (Kozmin 1913: 769).

Sekä venäjän- että norjansaamelaisia asui yhteisalueella vakituisesti. Kun rajaneuvottelut aloitettiin, käytävissä oli seuraavia lukuja: ortodoksiperheitä oli 29, kaikkiaan 67 henkeä, ja luterilaisperheitä 35, yhteensä 82 henkeä. Luterilaisista perheistä vain 4 oli norjalaisia ja loput olivat kalastajasaamelaisia, joilla oli pyyntipaikkoja rannikolla. Lisäksi alueella asui osan vuodesta tai koko vuoden noin 20 porosaamelaista perhettä (Tanner 1929: 75; Wessel 1979a: mainitaan sukunimet Banne, Bigga, Halt, Oksehode, Stall). S. Wikanin mukaan yhteisalueella oli 20 ”flyttsamer”-perhettä, joiden joukosta tunnettuja saamelaisnimiä ovat Banne, Bigga, Bisk, Eikjok, Hyse, Rig, Siri ja Smuk (Wikan 1995: 55). Oli ilmeistä, että poronhoito laajeni, ja varsinkin Etelä-Varangin niukat laidunmaat kävivät ahtaiksi. Yhteisalueen porosaamelaisilla oli joidenkin arvioiden mukaan 6 000–8 000 poroa, jotka laidunsivat Petsamon tuntureilla ja Inarin alueella (Wikan 1995: 71).

Rajanvedossa v. 1825–1826 Venäjä sai Petsamon alueen ja Näätämön ja Paatsjoen siidat jaettiin. Paatsjoella raja kulki keskellä jokea Venäjälle jääneeseen Boris-Glebin (Pyhille Borisille ja Glebille pyhitetty kirkko) ortodoksiseen keskukseseen saakka ja kääntyi siitä itään ja pohjoiseen päätyen mereen Vuoremijokea pitkin Paatsjoen ja Petsamon siitojen välisen rajan tienoilla. Näätämön keskus ortodoksisine kappelei-

neen määrättiin Norjalle. Kolttasaamelaiset, jotka asuivat Näättämön ja Paatsjoen siidoissa, saattoivat valita kolmen vuoden kuluessa, mihin valtioon halusivat kuulua ja siirtyä asumaan sen alueelle. Kummassakin siidassa pieni ryhmä valitsi Norjan kansalaisuuden enemmistön pysyessä Venäjän kansalaisina (Andresen 2005: 84–88). Norjan alueen nimeksi tuli Syd- ja myöhemmin Sør-Varanger (Etelä-Varanki). Rajaseudun asukkaille taattiin oikeus kalastaa ja metsästää entisillä alueillaan kuuden vuoden ajan, mutta porojen vieminen vieraan valtion laitumille oli kiellettyä (Wikan 1995: 66–65).

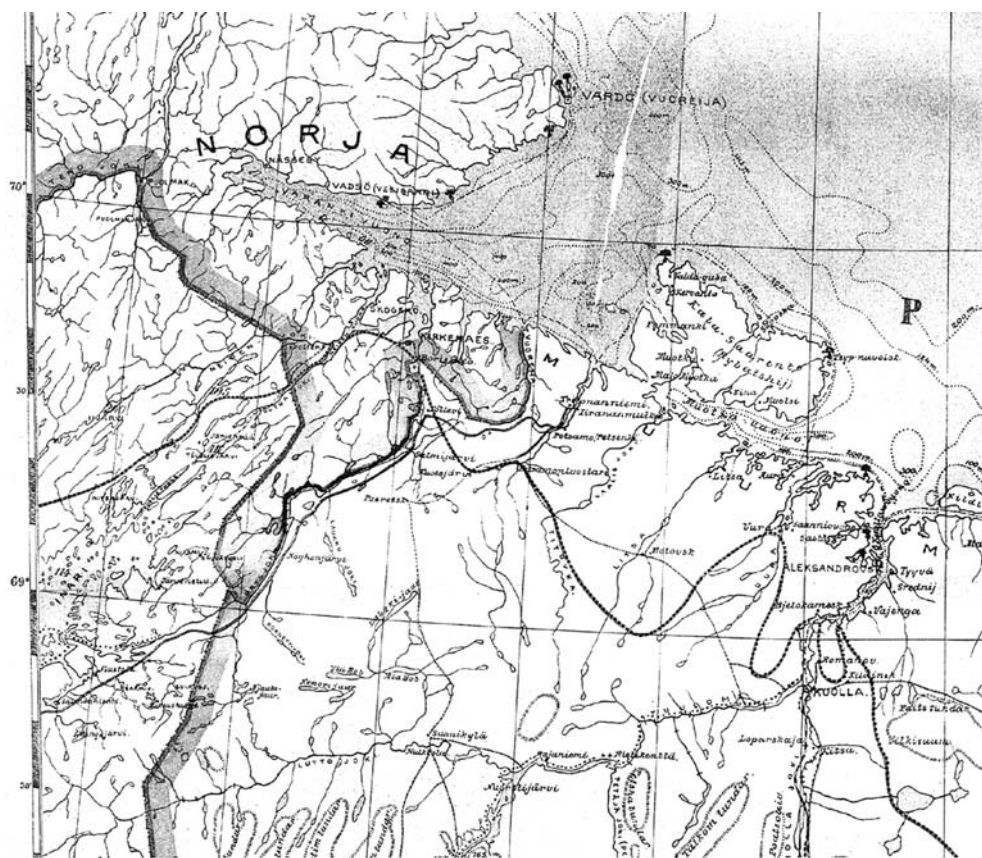
Tässä on yksi niistä harvoista Venäjän ja Länsi-Euroopan rajoista, joka on pysynyt entisellään nykypäivään asti. Neuvotteluja kylläkin käytiin Venäjän ja Norjan välillä, kun kuusi vuotta sopimuksen solmimisesta oli kulunut. Niiden tuloksena v. 1834 protokollan mukaan kenelläkään Norjan kansalaisella ei ollut oleva mitään oikeuksia Venäjän alueella, ja päinvastoin; vain Paatsjoen koltat säilyttivät vanhat lohenkalastusoikeutensa Norjan puolella (Wikan 1995: 79; Andresen 2005: 84–85). Suomen ja Venäjän välinen raja tuli myös pian määritettäväksi, sillä lisääntyvän uudisasutuksen ja saamelaisten maankäyttötarve rajaseudulla aiheutti kiistoja ja valituksia. Rajaa vedettiin 1820-luvun mittaan, ja lopullinen raja-asiakirja tuli voimaan v. 1833 (Lähtenmäki 2004: 376).

Norjan ja Venäjän välisen rajan piti lopettaman rajakahnaukset, mutta se aiheutti vain uusia konflikteja. Venäläiset valittivat useaan otteeseen siitä, että norjansaamelaiset laidunsivat laumojaan Venäjän puolella ja osittain asettuivat asumaan sinne (Wikan 1995: 77, 78–79). Rikkain heistä, itse asiassa tunnetun Norjan historian rikkain porosaamelainen Hans Andreas Johnsen omisti v. 1828 noin 8 000 poroa. Hän ajoi laumansa Venäjälle Kuolan niemimaalle ja vei mukanaan 20 muuta saamelaista, mikä aiheutti tiukan protestin Venäjän ulkoasiainministeriltä (Wessel 1979a: 138). Vuonna 1832 Kuolan poliisipäällikkö lähetti listan norjalaisista porosaamelaisista, jotka oleilivat laumoineen Petsamossa ja sen itäpuolella sekä pyysi, että heidät siirretäisiin pikimmiten takaisin Norjaan. Venäläisittäin kirjoitetut nimet on Steinar Wikan tunnistanut seuraaviksi: Sivert Iversen (300 poroa), Hans Mortensen (250), Anders Olsen Skogerøy (asiakirjan valokuvasta päätellen luultavammin Skåre; 200), Andreas Pedersen (100), Ole Pedersen (30), Lars Larsen Oksehode (600), Rasmus Andersen (Ram-suvun kantaisä, 100 poroa). Kolme edellistä asuivat Petsamon alueella, toiset kolme Muotkan alueella (Wikan 1995: 75–76).

Suomen (Venäjän) ja Norjan välinen raja suljettiin v. 1852, minkä takia Norjan porosaamelaiset eivät saaneet enää päästää laumojaan Suomen puolen jäkälämille. Norja sulki vastavuoroisesti oman rajansa Suomesta joka vuosi Norjan rannikoille vapaasti kulkevilta kalastajilta. Etelä-Varangin (Itä-Ruijan) porosaamelaisten oli nyt pakko päästää laumansa Näättämön saamelaisten laitumille. Tämäkin alue oli pian loppuunkulutettu, ja porosaamelaisten laumat etenivät Kuolan alueelle. Tässä toimittiin eräänlaisen korvausmenettelyn turvin, siten että paikalliset saamelaiset saattoivat verottaa porosaamelaisten laumoja (Vorren 1951: 116). Joka tapauksessa suurporonhoidon menestyksen päivät olivat ohi Etelä-Varangissa, ja moni paimentolainen ryhtyi kalastajaksi, toiset taas muuttivat Venäjälle, jossa pitivät kesäpaikkoja

Kalastajasaarennossa tai rannikolla ja talvipaikkoja sisämaassa (Wessel 1979a: 141; Wikan 1995: 155). Vielä 1860–1870-luvuilla Norjan porosaamelaisia oleskeli kesäisin noin kymmenen perhettä Kalastajasaarennossa ja sen lähetyvillä (Vorren 1951: 118). Vuosisadan vaihteessa ainakin yksi Etelä-Varangin saamelainen antoi laumansa laiduntaa viisi vuotta Venäjän puolella Kalastajasaarennossa kesäisin ja Petsamotunturilla talvisin, siellä missä hänen isänsä oli paimentanut laumojaan 1830-luvulla. Molempien oli pitänyt palata Norjaan, vaikkakin laumat tapasivat yhä uudelleen lähteä Venäjälle. Vuonna 1903 muutama Norjan porosaamelainen palasi Venäjältä laumoineen ja asettui Etelä-Varankiin (Vorren 1951: 120–121, 141–142).

Nähtävästi aina Venäjän vallankumoukseen saakka Norjan porosaamelaiset kulivat Venäjän puolella laiduntamassa laumojaan. Esimerkiksi Smukin suvusta kertova teksti mainitsee Kuolassa paimentamisen jatkuneen Venäjän vallankumoukseen asti vuoteen 1916 (!), ja samoin Wesselin mukaan norjansaamelaisten porot laidunsivat Kuolassa vuoteen 1917 asti (Hoon 2005; Wessel 1979a: 138). Venäjänsaamelaiset puolestaan valittivat 1900-luvun alussa, että heidän porojaan kulkeutui Norjaan ja Suomeen yhdessä sikäläisten porolaumojen kanssa, jotka olivat laiduntaneet Venäjän puolella (Obzor 1910: 42–43).

Kartta 1. Itä-Karjala ja Kuola (Onni Lönnroth, Metsähallituksen aktuario 1918).

2.3 Porosaamelaiset: Inarista Kuolaan

1820-luvulla Norjan porosaamelaisia ilmestyi myös Suomen puolelle Inariin. Utsjoen kirkkoherra Jacob Fellman, jonka toimipiiriin Inari kuului, kirjoitti sinne ilmaantuneen kuusi paimentolaisperhettä. Itse asiassa Inger-, Halt- ja Oxhufvud-nimisiä porosaamelaisia oli Inarin rippikirjoissa jo vuosina 1813–1823 (Kylli 2005: 278, 367). He olivat muuttaneet sinne Utsjoelta ja sitä ennen Norjasta. Kesällä he liikkuvat Jäämeren rannikolla Kuolajoesta länteen olevalla alueella, ja etäisyys Inarin kirkkoon oli ainakin 30 peninkulmaa. Talvella he oleilivat lähempänä Inaria. Rovastintarkastusten mukaan he – lähinnä miehet – kävivät kirkossa vain kerran vuodessa, ja sekin liittyi Inarissa jouluisin pidettyihin markkinoihin. He eivät olleet tekemisissä suomalaisten kanssa eivätkä osanneet suomea, minkä takia saarna- ja ehtoolliskuulustelut piti heille tulkata (Kylli 2005: 278–279). He olivat samanlaisia kuin kaikki muutkin porosaamelaiset: paimensivat laumojaan, asuivat kodassa, naivat keskuudestaan tai muita porosaamelaisia. Koska he pysyttelivät erillään muista, heidän laumansa menestyivät paremmin kuin muiden. He itsekin vaikuttivat voivan hyvin: he möivät porotuotteitaan Kuolaan, ja siten heillä oli myös enemmän rahaa kuin muilla saamelaisilla. Heillä kerrottiin olevan ainakin 6 000 poroa, joista yli puolet oli yhdellä, Olof Pehrsson Ingerillä (Fellman 1906a: 356–357). Väinö Tanner, joka kirjoitti asiasta sata vuotta myöhemmin, arveli, että Norjan saamelaisten siirtyminen Venäjälle Inarin kautta oli Norjan ”manööveri”, jonka tarkoituksena oli siirtää sen kansalaisia Venäjälle myöhempiä aluevaatimuksia tukemaan. Jos tämä ei tuntunut vakuuttavalta, Tanner ehdotti, että porosaamelaiset itse olivat keksineet tämän keinon säilyttääkseen Venäjällä olevien laidunten käyttöoikeuden, nyt Suomessa kirjoilla olevina (Tanner 1929: 75).

Porosaamelaisia oli myös Utsjoella Fellmanin raportin mukaan vuosina 1820 (20 perhettä) ja 1831 (24 perhettä). He veivät porolaumansa kesällä rannikolle osittain Norjan tai Venäjän, osittain yhteisalueen kautta (Fellman 1906a: 259).

Inarista Kuolaan liikkuvien porosaamelaisten ja paikallisten eli kolttasaamelaisten ja Kuolan asukkaiden välillä syntyi luonnollisesti kahnauksia. Esimerkiksi v. 1831 inarilaiset verosaamelaiset Olof ja Pehr Inger; Pehr, Olof ja Matts Halt sekä Ivar Skåre valittivat Oulun läänin maaherralle, että Kuolan saamelaiset verottivat heitä laittomasti porojen laiduntamisesta maillaan. Nämä olivat ampuneet poroja, ja inarilaiset olivat valittaneet moneen kertaan Kuolan ispravnikalle asiasta. Heillä oli ollut ennen rajankäyntiä 2 000–3 000 poroa, jotka nyt olivat melkoisesti hupenneet (Lähtenmäki 2004: 376–378). Jacob Fellman todisti, että inarilaisten oli pakko seurata laumojaan Kuolaan ja he olivat jo yli kymmenen vuotta käyttäneet kyseisiä laidunmaita. Fellmanin mukaan eräänkin kerran kuolalaiset olivat teurastaneet niin monta Olof Pehrsson Ingerin poroa, että he möivät lihaa kaupungissa kahdesta suuresta veneestä (Fellman 1906a: 289, 356). Vuonna 1833 Pehr Inger, Matts Halt ja Ivar Skåre valittivat toistamiseen pyytäen, että he saisivat käyttää entisiä laidunalueitaan. ”Verolappalaiset” Henrik Kyrö, Olof Valle, Matts Valle ja Isak Padar ihmettelivät, ettei kuutta inarilaista porosaamelaistaloutta päästetty laiduntamaan Kuolaan, kun kuusi taloutta Kuolan puolelta sai kuitenkin tulla inarilaisten laidunalueille. Näiden

valitusten tuloksena vuonna 1834 Inarin saamelaisilta suljettiin raja Arkangelin kuvernementtiin (Lähtenmäki 2004: 378–380).

Nyt siis Kuolassa oleskeli sekä Norjan että Suomen puolelta tulleita porosaamelaisia. Kuolan kaupungissa oli oikeusaste, jonka tarkoitus oli käsitellä konflikteja venäjänsaamelaisten sekä Oulun maakunnan ja norjansaamelaisten välillä. Kuten yllä jo on mainittu, vuonna 1833 se pyysi Itä-Ruijan viranomaisia ryhtymään toimenpiteisiin pakottaakseen Norjan porosaamelaiset poistumaan Petsamosta omalle alueelleen. Vuonna 1837 Kuolassa raportoitiin, että Norjan ja Suomen saamelaisia oleskeli samoilla alueilla porolaumoineen, eikä yksikään norjalaisista halunnut ryhtyä Venäjän kansalaiseksi. Vuosina 1836–1837 Kuolan oikeusistuimien käsitteli juttua, jossa suomalainen Galt oli puukottanut norjansaamelaista. Eivätkä porosaamelaiset pysyneet paikoillaan: esim. vuonna 1845 ”Ivan Aleksei Skore”, saamalainen, joka oli alun perin Norjasta ja sittemmin kirjattu Kuolan alueen valtioneuvostonpojaksi, oli lähtenyt Norjaan perheineen ja laumoineen ilman lupaa. 1870-luvulla venäjänsaamelaiset valittivat Kuolan poliisihallintoon, että he menettivät joka vuosi ainakin kymmenen poroa, ja kerran saivat verekseltään kiinni muutamia norjansaamelaisia, joilla oli hallussaan heidän porojensa korvamerkityksiä ja korvattomia taljoja (Peresadilo 2005: 119–126). Venäjänsaamelaiset valittivat, että heidän Norjan puolelle eksyneet poronsa otettiin siellä kiinni ja niistä sakotettiin, kun taas norjansaamelaisten porojen kulkemisia Venäjän puolella ei seurattu. Vuonna 1877 ”Ulo Ulandres” sai varoituksen, että hänen laumansa saatettaisiin takavarikoida, mihin syytetty vastasi uhaten noutaa porot takaisin (Peresadilo 2003: 85).

Inarista Venäjälle siirtyneiden saamelaisten edellytettiin ryhtyvän Venäjän kansalaisiksi. T. I. Itkonen ilmoittaa, että määräys annettiin v. 1836; kuitenkin v. 1875 Inarissa oli kirjoilla vielä kaksi porosaamelaista. Kymmenen vuoden kuluttua heidänkin nimensä katosivat kirkonkirjoista (Itkonen 1948: I: 125–126).

Inarin rovastintarkastusten pöytäkirjat tarjoavat lisää tietoa Kuolaan Suomen puolelta siirtyneistä poro- eli tunturisaamelaisista, kuten heitä niissä nimitettiin. Vuonna 1847 Inarin rovastintarkastuksessa todettiin, että 11 taloutta oli muuttanut Kuolan alueelle (Onnela 1973: 58). Inariin oli jäänyt vain Lars Matinpoika Haltin perhe, ja senkin tarkka olinpaikka oli tuntematon. Vuonna 1850 saamelaiset paimensivat laumojaan jo Kuolan itä- ja eteläpuolella eli 60 peninkulman päässä Inarista; tuolloin heitä oli noin 70 henkeä 13 taloudessa. Perheiden sukunimet olivat Inger, Halt ja Skåre (Nahkiaisoja 2003: 226). Vuonna 1860 he paimensivat laumojaan Muotka- ja Petsamovuonolla. Inarissa todettiin, että he kävivät kirkossa paljon harvemmin kuin muut ja kastettaviksi tuodut lapset olivat jo parin vuoden ikäisiä. Kun he seuraavan kerran tulivat kirkkoon rippikouluun, he olivat parikymmenvuotiaita (Tanner 1929: 74–76). Rovastintarkastukset osoittivat, että ne harvat tunturilaiset, jotka saapuivat paikalle, olivat lukutaidottomia, mikä ei liene ihmeteltävää, kun ajatellaan, että he puhuivat pohjoissaamen ohella norjaa ja Suomen kirkonmiehet vielä Fellmanin aikoina edellyttivät heiltä suomen kielen taitoa.

Inarissa v. 1859 vierailut C. E. Soldan kirjoitti *Wiborg*-lehteen näkemistään Kuolan porosaamelaisista:

Pastor Borg och en kateket höllo på att undervisa fullvuxen nattvardsungdom som ifrån Ryssland kommit hit för att konfirmeras. Dessa ryska undersåter af finskt-lapsk härkomst sågo välmående och hyggliga ut. De bodde i lappstugorna vid marknadsplatsen och köpte mjölk och bröd till de medhafda renköttet. Konfirmanderna läste med några egna lappska och för resten latinska bokstäfver i Norge tryckta böcker. Lutheranerna i ryska Lappmarken döpas, vigas och begrafvas oftast i Wadsö. Deras drägt är den i Enari brukliga; dock hade en af gossarne en skarlakans röd kostym. (Soldan 1859: 3.)

Vuoden 1865 kirkonkirjojen mukaan Inarin saamelaisia oli Kuolassa 61 henkeä, v. 1870 luku oli 65 (Onnela 1973: 58). He olivat tuossa vaiheessa Venäjän kansalaisia ja maksoivat veroa Venäjälle. Silti he käyttivät myös Inarin laidunmaita (Nahkiaisoja 2003: 207).

2.4 Kuulopuheita ja kertomuksia Venäjällä

Varhaisin filmanien/finmanien maininta Venäjällä on ilmeisesti M. Reineken⁷ suorittamissa rannikkovesien mittauksissa vuosilta 1826–1833. Hän raportoi mm. rannikon asukkaista käyttäen nimityksiä *lopar* (*lopar'*; Venäjän saamelaisia tarkoittava etnonyymi) ja *finman*. Finmanit ja samojedit hänen mukaansa paimensivat ja vartioivat porolaumojaan, kun taas loparit sallivat niiden kuljeskella vapaina koko vuoden. Lopareilla ei ollut sarvikarjaa, mutta finmaneilla oli usein jopa 20 päätä, lisäksi he käyttivät poronmaitoa. Reineken käsityksen mukaan finmanit olivat Norjan saamelaisia (Reineke 1837: 130–131). Nimitys viittasi sekä kalastaja- että porosaamelaisiin, sillä Kuolan kaupungin kuvauksessaan vuodelta 1826 hän ihmetteli, miksei paikallisilla saamelaisilla ollut paljon poroja, kun finmaneilla oli niitä suuria laumoja (Reineke 1830). Myöhemmässä kuvauksessaan hän luettelee finmanien asuinpaikat rannikolla Vesisaareen (Vadsø) asti. Heillä oli vuonojen rannoilla mökkejä ja karjaa, ja merimiehet saattoivat vaihtaa heiltä maitotuotteita. Paatsjoen rannoilla heitä oli asunut jo kauan kalastaen ja karjaa hoitaen. He elivät pieninä 10–20 hengen ryhmänä ja vaihtoivat paikkaa aika ajoin. Paatsvuonolla oli vuonna 1826 neljä finmanien kylää – venäjänsaamelaisia oli vain Boris-Glebissä, Paatsjoen pogostassa joen vasemmalla rannalla. Näätämövuonolla asui myös finmanejja. Edelleen heitä eleli Pienellä ja Suurella Finmanien vuonolla ja parissa muussa paikassa väliaikaisissa teltoissa. Näiden finmanien kanssa merenkävijät vaihtoivat jauhoja, ruutia ja rautaesineitä poroihin, karjaan, juustoon, maitoon ja kalaan. Norjan puolella Vesisaarella asui noin 50 miespuolista finmania (Reineke 1878: 205–211).

⁷ Mihail Frantsevitš Reineke (1801–1859) oli Viipurin justitio-pormestarin pojanpoika, joka nousi Venäjällä vara-amiraaliksi. Ensimmäisestä suuresta tutkimusmatkastaan Vienanmerelle ja Kuolan niemimaan rannikolle hän julkaisi Vienanmeren ja Lapin rannikon atlaksen, josta sai Venäjän Tiedeakatemia Demidovin palkinnon. Matka tapahtui v. 1826–1827.

Suunnilleen samoihin aikoihin Lapissa ja Kuolassa matkusti A. J. Sjögren kartoittamassa saamen kieltä ja historiaa. Vuoden 1826 tammikuussa hän oli Pulmangissa Norjan puolella tultuaan sinne Inarista ja Utsjoelta, missä oli tutustunut Jacob Fellmaniin. Pulmangissa hän tapasi norjalaisen pastori Nils Stockflethin, jolta sai saamenkielisen rukouskirjan. 20. tammikuuta saamelainen ”renki” Venäjän rajalta läksi saattamaan häntä rajan yli. Mukaan lähti koko joukko saamelaisia, joilla oli sama matka. Yö vietettiin tunturissa, kahdeksan miestä ja useita koiria samassa kodassa. Miehet puhuivat ”varsin hauskaasti” saamea ja ottivat avuksi norjan sanoja. Sjögren sai kehuja saamen kielen taidostaan. 22. tammikuuta saavuttiin oppaan kotipaikalle, ja aurinkokin näyttäytyi ensi kertaa kahteen kuukauteen. Oppaan siidassa oli kota täynnä väkeä, sillä Sjögrenistä oli jo kuultu: isäntä ja vanhin tytär miettivät, oliko tämä sama herra, joka oli ollut Inarissa joulun tienoilla. Vieressä oli toinenkin siitä, josta tuli lisää väkeä. Keskustelu kävi murteellisella norjalla ja vielä huonommalla venäjällä. Sjögren kuuli, että tästä kodasta oli ollut Inarissa eräs saamelainen, joka oli monta kertaa käynyt hänen luonaan pyytämässä neuvoa venäläisessä tuomioistuimessa häviämänsä oikeusjutun takia. ”Njäudamiin” (Näätämöön) tultua jäätiin tupaan, josta oli 20 virstaa vuonolle. Aukkaat oleskelivat asumuksissaan vain talvisin. He pitivät lampaita ja muutamaa lehmää, jotka nyt olivat *filmonien* hoidossa (*filmonit* on Sjögrenin mukaan venäläinen väännös Finnmarkin saamelaisista) rannikolla. Täällä käytetty saamen murre erosi niin vähän *filmonien* murteesta, että opas saattoi tulla hyvin toimeen näiden kanssa. Sjögren mainitsi, että paikannimi *Filmorii* merkitsi Finnmarkia. (Sjögren 1826: XIV.)

Seuraava maininta, tosin kuulopuhe, löytyy Elias Lönnrotin matkakirjeestä, jonka hän v. 1842 lähetti oleskeltuaan M. A. Castrénin kanssa Kuolassa.⁸ Kerrottuaan ensin saamelaisista ja muurmanneista hän jatkaa:

Toisen mahtavan tähän asti historiassa tuntemattoman kansan kuulin mainittavan ensi kertaa Kuolassa: filmanit (*Filmannerna*). Kun en löytänyt kartalta mitään *Filmanniaa* tai *Fillmanniaa*, piti minun Kuolan asukkailta kysellä tästä maasta ja sen asukkaista, koska kumpikaan ei vähääkään tuntunut jäävän jälkeen *Muurmanniasta* ja *muurmanneista*, joista olin jo sitä ennen onnistunut hankkimaan joitakin tietoja. Filmanit asuvat *Filmanien rannikolla*, ja tämä rannikko on länteen *Muurmannin* rannikosta alkaen sieltä, missä se loppuu Norjan rajalla, ja ulottuen pitkälle yli Nordkapin aina Hammerfestiin asti ja pitemmälle. Heidän elintapansa on kuulemma lähinnä samanlainen kuin muurmanneilla; päivät he oleskelevat merellä ja yöt joko merellä tai saunoissa ja majoissa, joita on merenlahtien rannoilla, jotkut on rakennettu puusta, jotkut turpeesta. Siitä, miten he viettävät talvensa, en voinut saada täydellistä tietoa, mutta arvellaan, että he enimmäkseen häviävät syksyllä kuten muurmannit, joista ei näy jälkeäkään talvella.

⁸ Castrén kuvaa matkakirjeissään tunturisaamelaisia, muttei ilmoita, missä heitä tapasi. Filmaneista hän ei puhu sanaakaan.

Muurmanniassa puhutaan kieltä, joka muistuttaa paljon venäjää, mutta filmaneilla kuuluu olevan oma kielensä nimeltä *Kakspreck*, tai niin kuin se ehkä oikeammin pitäisi kirjoittaa: какъ spreck (huom. Какъ venäläisin kirjaimin, *spreck* saksalaisin). Nimenomaan filologisessa tarkoituksessa matkustavana ilahduin melkoisesti tämän uuden kielen löytämisestä; kukapa tietää, ehkä se esittää kerran kielten joukossa yhtä tärkeää osaa kuin sanskrit nykyään. Niin paljon on kuitenkin varmaa, että se sisältää peruselementit ei vain venäjän ja norjan kielistä, vaan myös suomesta ja saamesta. Kuolassa tapasimme eräitä Kakspreck-kielen puhujia ja jopa matkalla sieltä Kantalahteen tapasimme Rasnovolokissa kaksi porvaria, joista toinen sanoi osaavansa norjaa; mutta vaikka hän sitä ei osannutkaan, niin puhui hän sen sijaan sitä paremmin *Kakspreck*ä. *Hvarifrån reser du*, oli: *Hårfra du fara; hvad är ditt namn: kak du heta; med huru många renar reser du: hår manga ålenej du fara; önskar du thevatten, så kokar jag: du tjai vil hafva, tak ja koga; har du egen thekanna: sin tjainik du hafva* jne. Högström mainitussa kuvauksessaan (*Beskrifning*) s. 77, puhuu Ruotsin Lapissa käytettävästä kielestä, jonka nimi on *Borgar-målet*, joka on kaiken todennäköisyyden mukaan *Kakspreckin* murre.⁹ Muutoin *Kakspreck* ei kuulu olevan mikään erityisen vaikea kieli oppia. Kuolalaiset, jotka olivat oleskelleet joitakin kuukausia Filmanniassa puhuivat kieltä sujuvasti. Yksi mainioimmista sanoista on sana *da* toistettuna (*da, da*). Jos *Kakspreckin* puhuja ei ymmärrä sanaakaan siitä mitä hänelle puhutaan, niin selviää hän varsin taitavasti vastaamalla *da, da*. Miten tärkeä *Kakspreck* monissa tapauksissa saattaa olla, voidaan todistaa itse nimityksillä *filmanit* ja *muurmannit*, joiden etymologia on selvä heti kun osaa *Kakspreck*ia. Sillä jollei vastaisuudessa joku etymologi onnistu selittämään *filmani*-sanaa kreikan kautta, missä tapauksessa se pitäisi kuitenkin kirjoittaa *Philomaner*, niin katsoisin että se tulee *Kakspreckista* ja merkitsee samaa kuin Finnmarkin rannikkoasuja. Samoin on sana *muurmannit* *Kakspreck*-alkuperää ja merkitsee epäilemättä *merenkulkijaa* (merelle kulkeva?), mikä sana on sitten hajoitettu niin että siitä on saatu venäjän sana mope 'meri', ja saamen *mannee* 'kulkeva'. (Lönnrot 1911 [1842]: 324–325; käännös M. L.)

Kakspreck oli nykyään russenorskina tunnettu sekakieli, jolla rannikon väestö ja venäläiset merenkulkijat ja kauppiat kommunikoivat keskenään. Tässä ei liene syytä paneutua pohtimaan, missä määrin Lönnrot oli etymologioissaan ja sanskrit-kaavailuissaan väärässä.

Seuraavat kuvaukset sijoittuvat jo Venäjän lehdistöön. Vuonna 1849 V. Vereštšagin julkaisi Pietarissa kirjan *Otšerki Arhangelskoi gubernii* ('Arkangelin kuvernementin kuvauksia'), ja sama teksti painettiin samana vuonna aikakausjulkaisussa *Severnoje obozrenije*. Siinä kerrottiin venäjänsaamelaisen eli loparien ohella *firmaneista* eli *finmaneista*. Nimityksen selitettiin johtuvan *Finnmark*-nimestä. Nämä saamelaiset olivat

⁹ Lönnrot siteerasi Pehr Högströmin (1747) kuvausta *Beskrifning öfver de till Sveriges krona lydande Lappmarker*.

sekä poronhoitajia että kalastajia, ja nyt he aiheuttivat ongelmia Venäjän lopareille, sillä näiden niin sanottujen tunturisaamelaiden laumojen kerrottiin olevan valtavat. Ne tulivat usein Venäjän puolelle ja söivät kaiken jäkälän. Kalastajasaamelaiset olivat myös tulokkaita ja kalastivat lopareiden pyyntipaikoilla. Finmanit itse katsoivat liikkuvansa Norjan alueella. Kyseinen alue ulottui rannikolla 150 virstaa Varanginvuonosta Petsamovuonolle ja kattoi Näätämön, Paatsjoen ja Petsamon pogostat (Vereštšagin 1849: 149–179).

1860-luvulla finmanit/filmanit mainittiin muutaman kerran kuvernementin lehdessä *Arhangel'skije gubern'skije vedomosti*. Laajimman kuvauksen julkaisi v. 1861 Konstantin A. Solovtsov, Kuolan metsänhoitaja, joka näyttää asuneen tai kulkeneen filmanien kanssa jonkin aikaa. Artikkelin otsikko oli *Filmany*, ja se oli osa Venäjän Lappia esittelevää artikkelisarjaa. Solovtsovin selostus on seuraavanlainen (jätän sisällön ilman suurempia kommentteja):

Filmanit olivat porosaamelaisia Kuolan niemimaan luoteisosassa, Norjan ja Suomen rajoilla. He erosivat Muurmannin ja Turjan saamelaisista ulkomuodoltaan ja elintavoiltaan. Luultavasti he olivat kotoisin Pohjois-Suomesta tai Norjan Finnmarkista, ja olivat epäilemättä tulleet sen jälkeen kun Venäjä oli määrittänyt rajansa naapurivaltioiden kanssa, sillä he olivat samanlaisia kuin noiden maiden saamelaiset. Venäjällä heidän lukumääränsä oli virallisesti 40 perhettä. Heillä oli suuria porolaumoja, joista he elivät pysytellen yhdessä paikassa, kunnes eläimet olivat syöneet kaiken jäkälän. Heidän olinpaikkansa oli Paatsjoen, Muotkan ja Petsamon tundra, Kuolasta rajoille, idästä länteen noin 300 virstaa, pohjoisesta etelään noin 150 virstaa. Heidän perheensä elivät yksitellen, eivät yhteisinä, ja kaksi perhettä pysytteli yhdessä vain, jos he olivat läheistä sukua keskenään.

He asuivat teltoissa, joiden nimi on *kuvas*.¹⁰ Se oli kartionmuotoinen sarkateltta, joka tukeutui ohuisiin riukuihin. Sen sisäpuoli oli mitä epäviihtyisimmän näköinen: keskellä paloi kivien päällä tuli, jota pidettiin aina yllä kosteilla koivunoksilla; savu meni ulos ja valoa tuli sisään kuvasin yläosasta pienestä aukosta, mistä huolimatta kuvasissa oli silti savuista. Tulen yläpuolella riippui aina metallikattila, jossa sulatettiin lunta vedeksi. Seinää tukevilla riu'uilla roikkui kuivumassa poronlihaa, joskus valaan- tai hylkeenlihaa, poronnahkoja, vaatteita jne. Taloustavaroita oli pari kolme kattilaa, teekannu, puukuppi, muutamia puulusikoita, kirveellä veistetty arkku, pyssy, pitkä suopunki, muutamat poronvaljaat ja hihnoja sekä pieni puulauta pöytänä.

¹⁰ T. I. Itkonen kuvaa samoin umpilaavun, inarinsaameksi *kovōs*, koltansaameksi *kōvas* (Itkonen 1948: I: 176). Karl Nickulin valokuvassa vuodelta 1935 koltasaamelaisten poromiesten laavu on *kovas* (Nickul 1970: 36). Tatjana V. Lukjantšenkon mukaan Kuolan saamelaisilla oli käytössä väliaikaisena asumuksena kevyt, purjekankaalla peitetyistä riu'uista koottava asumus *kuvaksa*, *kuvas*, *kovas*. Sisustus oli samanlainen kuin turvemajassa, *vežassa*. Tutkijan mukaan saamelaiset eivät pidä sanaa omanaan eivätkä osaa kääntää sitä venäjäksi, ja kirjallisuudessa se esiintyi, tosin muodossa *kujvaks*, ensi kertaa vasta 1880-luvulla (!) Kuolassa v. 1884 järjestetyn näyttelyn yhteydessä (Lukjantšenko 1971: 100, 110).

Filmanit metsästivät riekkoja ansoilla. Vain harvat kalastivat järvisä tai merellä. Jotkut metsästivät talvisin turkiseläimiä hiihtäen, ampuen tai ansoilla. Turkikset he möivät, kalastussaaliinsa käyttivät itse. He olivat laiskoja ja vartioivat vain eläimiään, joita rikkaimmilla oli jopa 10 000. He vaihtoivat poroja ja taljoja Kuolassa tai pomoreiden kanssa jauhoihin, ruutiin, verkaan, keittoastioihin jne. Keskihinta hirvakselle oli viisi hopearuplaa, vaatimelle kolme. Tärkein kauppapaikka oli Inarijärven (Suuren Imandran) luona Suomessa, jonne kerääntyivät suomalaisia ja norjalaisia kauppamiehiä markkinoille. Koska filmaneilla aina oli enemmän kuin tarpeeksi vaihdettavaa, he möivät ylijäämän rahasta.

Heidän ulkonäkönsä erosi venäjänsaamelaisista: heillä oli musta tukka, suuret ruskeat silmät, tumma parrankasvu ja punaiset posket. Venäjänsaamelainen taas oli ruskeatukkainen, harmaasilmäinen ja kalpeakasvoinen. Filman oli synkkä kuin luonto hänen ympärillään, epäluuloinen mutta huoleton. Pieninkin loukkaus sai hänet janoamaan kosta, joka yltyi julmuuteen asti, mutta hän oli vieraanvarainen ja rakasti ylellisyyttä, siten kuin hän sen ymmärsi. Filmanien avioliitot perustuivat laskelmointiin, ei keskinäiseen kiintymykseen. Usein kirjoittaja näki nuoria 18- tai 20-vuotiaita miehiä, joiden vaimot olivat 60-vuotiaita; naimiskaupan syynä oli vaimojen rikkaus. Ja päinvastoin, puolikuolleilla vanhuksilla oli 16-vuotiaita vaimoja. Heidän nuoret naisensa eivät olleet kauniita, joskaan eivät aivan rumiakaan, mutta vanhat naiset olivat vastenmielisen näköisiä.

Filmanit koristelivat kuvasin sisäpuolen kirjavilla kankailla, matoilla tai kangaspaloilla. Heidän pukuaan koristivat hopeapitsit¹¹ ja pikkuesineet. He eivät tienneet porojensa lukumäärää, mutta merkitsivät niiden korvat. He keräsivät usein poronsa kokoon ja ihailivat niitä tyytyväisinä; kirjoittajalle esiteltiin myös suopungin heittoa. Porokoirat olivat heille hyvin arvokkaita, ja niitä oli jokaisella useita. Filmanit rakastivat hopeaa ja kätkivät sitä maahan. Joskus aarre joutui vieraisiin käsiin; äskettäin eräs filman kerättyään sievoisen summan hopearahoja kaivoi ne hylkeennahkaisessa säkissä maahan. Ahmat haistoivat säkin ja söivät sen, ja parin päivän kuluttua pomorit löysivät paikalta rahoja ja veivät ne omistajan jäädessä suremaan menetystään. Filmanit vierailivat toistensa luona antaen lahjoja, ja erityisesti voita pidettiin suurena herkkuna, jonka vastalahjaksi annettiin kokonainen poro. Pomorit varastivat usein heidän porojaan ja kiinni jäädessään saivat sellaisen selkäsaunan, etteivät koskaan toipuneet ennalleen.

Heidän pääruokalajinsa oli poronliha, kala, hylkeenliha ja valaanrasva, kaikki raakana. He käyttivät tuskin ollenkaan suolaa. He leipoivat eräänlaista suolatonta leipää ruisjauhoista, mutta ostivat mielellään uunissa leivottua leipää Kuolasta.¹² Jotkut söivät villieläinten lihaa. Suurin herkku oli kahvi, jota he joivat kaksi kertaa päivässä. Filmanit olivat hyvin likaisia, koska he eivät koskaan peseytyneet. Heidän koiransa söivät samoista astioista kuin ihmiset, eikä niitäkään pesty koskaan.

¹¹ T. I. Itkonen mainitsee, että utsjokelaiset saamelaiset valmistivat lankaa tinasta ja muustakin metallista. Tinalangalla koristeltiin mm. rahakukkaroita (T. I. Itkonen 1948: I: 372).

¹² Puheena ovat yhtäältä rieska, toisaalta hiivalla nostatettu limppu.

Sekä naisten että miesten vaatetus oli peski (*petšok*), joka oli tehty poronahasta karva ulospäin, kuten venäjänsaamelaisilla. Jalassa heillä oli *jary*, pitkät poronahasta tehdyt saappaat. Vyöllä riippui suuri veitsi, jota käytettiin kaikkiin askareisiin. Miehillä oli sininen lakki, jossa oli neljä kulmaa ja turkisreunus. Naisten päähine oli punaisesta ja sinisestä verasta tehty lakki, joka muistutti santarmin ja kyrassieerin kypärää. Kesällä peski vaihdettiin valkoiseen kangasmekkkoon; valkoista väriä pidettiin hienona, ja juhla-asu oli valkoinen poronahkapeski.

Filmanit olivat kaikki evankelis-luterilaisia ja suorittivat uskonnolliset velvollisuutensa käydessään Inarissa luterilaisen pastorin luona. Kirjoittaja näki jokaisessa perheessä suomenkielisen Vanhan ja Uuden testamentin, ja he kaikki osasivat puhua ja lukea suomea, ja lukivatkin uskonnollista kirjallisuutta. Heillä oli oma murre, joka erosi venäjänsaamelaisten murteista. Kirjoittaja ei löytänyt mitään kansanlauluja, uskomuksia tai erityisiä perinnetapoja, ja piti filmaneja kulttuuritasoltaan venäjänsaamelaisia alemmina. Heidän terveytensä oli hyvä ja sairaudet olivat harvinaisia. Keskimäärin he elivät 50, harvoin 60 vuotta.

Filmanien temperamentissa oli yksi erikoisuus: äkillisesti pelästyessään he joutuivat hermojärkytyksen valtaan. Vaahto suussa he saattoivat tempaista veitsen ja käydä kaikkien läsnäolijoiden kimppuun. Kohtaus päättyi voimakkaisiin kouristuksiin.

(Solovtsov 1861; lyhennetty käännös M. L.)

Yllä on nähtävästi kopioitu M. A. Castrénin Lapin-matkan kuvausta, joka oli jo ilmestynyt venäjäksi (Castrén 1858) tai sitäkin varhempia tekstejä. Samassa lehdessä oli v. 1869 ”Filmanien etnografinen kuvaus” (*Etnografitšeski otšerk filmanov*), jonka laatija oli N. Dergatšev. Hän ilmoitti filmanien lukumääräksi 175 henkeä, joista 61 oli norjalaisia ja 114 suomalaisia. Heidän asuinpaikkojaan olivat Uura-, Litsa- ja Petsamojoki, Zemljanaja-vuonon ja ”Voido-lahden” rannat. Tässä yhteydessä hän mainitsi, että norjalaisilla oli jo lupa asettua Muurmannin rannalle, mutta heidän olisi otettava Venäjän kansalaisuus. Muutoin kuvaus oli edellisen toistoa. Muun muassa kauhusteltiin *kuvasin* hajua ja likaa, kun 2,5 x 1,5 sylen tilassa oleili yli kymmenen henkeä ja koirat. (Dergatšev 1869.)

N. Dergatšev oli Arkangelin tilastokomitean jäsen. Vuonna 1877 hän julkaisi kirjan *Russkaja Laplandija: statistitšeski, geografitšeski i etnografitšeski otšerk* (”Venäjän Lappi: tilastollinen, maantieteellinen ja etnografinen kuvaus”). Siinä toistettiin yllä mainitut tiedot filmanien lukumäärästä ja asuinpaikoista, joten tiedot olivat tässä vaiheessa jo vanhentuneita. Zemljanaja tunnettiin Suomessa Pummankina ja Vaidoguba Vaitolahtena; kumpikin sijaitsi Kalastajasaarennossa ja oli lähinnä suomalaisten siirtolaisten kolonia. Filmanien lukumäärä 40 *kuvista* ja ”175 henkeä, joista 61 norjalaista ja 114 suomalaista” siirtyivät myöhempisiin tutkimuksiin viitaten joko filmaneihin (esim. Jefimenko 1878: 33–34; Zolotarev 1930: 4) tai suomalaisiin ja norjalaisiin uudisasukkaisiin (esim. Ušakov 1972: 313). Arkangelin virallisten tilastojen mukaan v. 1867 Muurmannilla oli 175 vierasmaalaista uudisasukasta, 102 miestä ja

73 naista, Uravuonolla 88, Zemljanaja- eli Pummankivuonolla 32, Litsavuonolla 13, Vaitolahdella 22, Petsamojoen varrella 8, Vuoremijoella 4 ja Zubovin saarilla 8. He asuivat hirsitaloissa ja turvekodissa, pitivät karjaa ja kasvattivat vihanneksia. (Shrader 2005: 65.)

Uura oli kolonioista eli siirtokunnista vanhin, sillä ensimmäiset asukkaat tulivat v. 1861–1862, ja sieltä siirryttiin asuttamaan Pummania, Kervantoa ja Vaitolahtea. Vuonna 1874 ilmoitettiin rannikolla olevan 101 siirtolaisperhettä (203 miestä ja 140 naista), joista 82 norjalaisia ja suomalaisia sekä 19 venäläisiä. (Engman 2005: 300–304.) Kun suomalaisia Muurmannin rannikolla v. 1870 oli 361 (Engman 2005: 309), Dergatševin luvut ovat hyvinkin voineet viitata näihin uudisasukkaisiin eivätkä saamelaisiin. Filmanaja epäilemättä oli, ja he olivat ilmeisesti sekä Norjasta että Suomesta tulleita; 40 kuvasista on vaikea erehtyä. Ja Inaristahan oli lähtenyt kirkonkirjojen mukaan n. 65 henkeä, 11 tai 13 perhettä (ks. yllä). Mainittujen 40 kuvasin joukossa on täytynyt olla mukana myös Norjan saamelaisia, jotka kulkivat edestakaisin Kuolan ja Etelä-Varangin väliä erilaisissa yhdistelmissä, ja kuten Kuolan viranomaiset olivat ilmoittaneet, Suomen ja Norjan porosaamelaiset oleilivat samoilla paikoilla.

Poliittisista syistä Kuolaan karkotettua miestään seurannut Aleksandra Jefimenko julkaisi tutkimuksen saamelaisten, karjalaisten ja samojedien juridisista käsityksistä v. 1878. Filmanien kuvaus siinä lienee kuulopuhetta, mitä osoittaa sekin, että hänen ilmoittamansa filmanien lukumäärä oli sama kuin Dergatševilla. Jefimenko kertoi, että nämä olivat ainoat Kuolan niemimaalla, jotka keskittyivät vakavasti poronhoitoon. Joillakuilla oli tuhansia eläimiä, joillakuilla vain muutama. Hän selosti lahjanantoperinnettä, jota venäläiset pomorit käyttivät hyväkseen tietäen, että filmanit rakastivat lahjoja, jotka he korvasivat avokätisesti. Pomorit veivät heille palan punaista puuvillakangasta, pitsiä tai jonkin halvan pikkuesineen, enimmäkseen limppua ja hiukan voita, jota filmanit arvostivat suuresti. Filmanit antoivat tärkeälle vieraalle vastalahjaksi kokonaisen poron. Eräs virkamies oli tavannut tunturissa rikkaan filmanin, joka oli antanut hänelle norjalaisen hopearahan; virkamiehen vastalahja oli lasillinen rommia.¹³ Venäjän saamelaisten mielestä ei ollut mikään synty varastaa filmanilta tai ruotsalaisilta (ilmeisesti tarkoitetaan nyt länsirajan takaa tulleita ylipäänsä) kymmenisen poroa, sillä näiden laumat olivat suuria, eivätkä he juuri välittäneet asiasta. Varastaminen oli erityisen helppoa, koska filmanit asuivat muista erillään. (Jefimenko 1878: 9, 33–34, 50–51.)

Solovtsovin ja Dergatševin tiedot toistuvat suositun kirjailijan Vasili Nemirovitš-Dantšenkon Muurmannin kuvauksissa 1870- ja 1880-luvulla. Kirjailija-dokumentaristi, sotakuvaaja, kaukomatkailija Nemirovitš-Dantšenko matkusteli laajalti ympäri maailmaa, myös Jäämeren rannikolla ja Kuolassa mm. v. 1873. Hän oli tavattoman tuottelias kirjoittaja, ja hänen novellejaan ja romaanejaan julkaistiin moneen ker-

¹³ Mahdollisesti on kysymyksessä vanha tapa. Vuosina 1614–1814 norjalaisten oli tapana käydä vaatimassa Malmysista (Kuolasta) veroa; v. 1690 tämä ”pretentio” oli enää pelkkä tapa. Niels Knug Vesisaaresta matkusti rannikkoa pitkin, ja sekä Näätamön että Paatsjoen pogostassa saamelaiset toivat hänelle lahjaksi perinteisen taalerin ja saivat vastalahjaksi kolme kupillista votkaa ja olutta (Kaaran 1910: 27).

taan halpoina kansanpainoksina pitkälle 1900-luvulle saakka. Nemirovitš-Dantšenko poimi ajan tavan mukaan vapaasti tekstiä muilta, ainakin Solovtšovilta, mutta ilmeisesti osa kuvauksesta perustui omaankin kokemukseen.

Kirjassa *Strana holoda* ('Kylmän maa', Nemirovitš-Dantšenko 1877a) *filmanit*, tai paremminkin *finmanit*, olivat kotoisin Suomesta tai Norjasta ja paimensivat porolaumojaan näiden rajojen lähetyvillä. He pysyttelivät lähellä Paatsjoen, Muotkan ja Petsamon vuonoja ja ajoivat kesäisin laumansa meren rantaan, jossa oli viileämpää ja vähemmän hyttysiä. Venäjällä oli noin 40 filmanperhettä. Kirjailija antoi nähtävästi mielikuvituksensa lentää ja kuvasi heidät jo paljon rikkaampina, sillä jopa köyhimmillä kuului olevan ainakin sata poroa. Kirjoittaja näki Ledzovskajan vuonolla synkän filmanin istumassa uudisasukkaan tuvan nurkassa rääsyisissä turkiksissa ja kuuli, että tällä oli 70 000 poroa eli 490 000 ruplan arvosta omaisuutta. Hiljattain filmanit olivat tajunneet rahan arvon eivätkä tyytyneet vaihtamistarjouksiin. Venäläisille he sanoivat: *Hleba ja sama kupit'. Davaj denga.* ('Leipää minä itse ostaa. Anna raha.'). Toisaalta kertoessaan suomalaisten uudisasukkaiden huonosta venäjäntaidosta – nämä eivät kymmenessä vuodessa olleet oppineet ymmärtämään yksinkertaisimpiakaan lauseita – Nemirovitš-Dantšenko vertasi sitä norjansaamelaisiin, jotka 4–5 vuoden Venäjällä oleskelun jälkeen osasivat sitä oikein hyvin. Maininta Inarin markkinoista toistui tässäkin; filmanit veivät sinne ahman-, nädän-, saukon- ja karhunnahkoja, ja muutoin vaihtoivat porontaljoja ja ajoporoja Kuolassa jauhoihin, ruutiin, verkaan, astioihin ym. Kirjoittaja tapasi lisäksi Nuortijärvellä kolttasaamelaisia, jotka olivat menossa filmanien luo myymään ruutia ym., jota olivat vaihtaneet Kuolassa. Vaihtokauppaa heidän kanssaan harjoittivat myös Muurmannin uudisasukkaat. (Nemirovitš-Dantšenko 1877a: 318–323.)

Kirjoittaja korosti taas sitä, miten jyrkästi filmanit erottuivat Venäjän, so. Muurmannin ja Turjan saamelaisista. Filmanit olivat pitkiä, mustatukkaisia, rusketuneilta kasvoilta ruskeat silmät katsoivat epäluuloisesti. Venäjän ruskeatukkainen harmaasilmäinen saamelainen näytti kääpiöltä verrattuna näihin Pohjolan patagonialaisiin.¹⁴ Filmanit olivat synkkiä ja hiljaisia, epäluuloisia, pitkävihaisia ja kostonhimonen takia muille saamelaisille kauhun aihe. Jos he saivat varkaan kiinni, he pieksivät hänet pahanpäiväisesti. Toisaalta jos varas ei jäänyt kiinni, omistajat antoivat asian olla eivätkä lähteneet käräjöimään. Aviollisia riitoja tai uskottomuutta ei heidän keskuudessaan tunnettu, vaikka rakkausavioliitot olivat harvinaisia. Samassa yhteydessä kirjailija totesi, että siinä kuin loparien naisista löytyi paljon kauniskasvoisia, filmanien keskuudessa sellaiset olivat harvinaisia. Huonojen ominaisuuksien lisäksi heillä oli hyviäkin: vieraanvaraisuus oli suurenmoista. Vieras oli heidän asumukses-

¹⁴ Patagonialaiset (esp. *patagón* < 'suuri jalka'): Etelä-Amerikan eteläisen kärjen intiaaniheimojen nimitys. Vertauksen pohjana lienee se, että heidät kuviteltiin aluksi isokokoisiksi, sillä 1500-luvulla Etelä-Amerikassa käyneet löytöretkeilijät pitivät näkemiään jalanjalkia erityisen suurina. Kirjailijan kuvaus käy ihmeen tarkasti yksiin N. Haruzinin myöhemmän tyypittelyn kanssa. Siinä yksi saamelaistyyppi on lyhytkasvuinen, pystynäinen, ruskea- tai punertavatukkainen, heillä on litteät kasvot, vaaleanharmaat silmät ja niukka parrankasvu. Toinen tyyppi on pitkäkö, heillä on suora nenä, säännölliset pitkänomaiset kasvot, ruskeat tai tummanharmaat silmät, hiukset hyvin tummat tai mustat, parta pitkä ja musta. Naisten tyyppi eroavat vain silmien värillä: vaaleanharmaat tai ruskeat. (Haruzin 1890: 57.)

saan isäntä; häntä varten teurastettiin poro, hänelle kannettiin kauan säästetty rommi. (Nemirovitš-Dantšenko 1877a: 318–323.)

Filmanit asuivat *kuvas*-teltoissa; turvemajoja tai tupia heillä ei ollut. *Kuvas* pystytettiin ohuiden riukujen varaan ja katettiin porontaljoilla tai sarkakankaalla. Sen sisällä oli tilaa 5–6 neliösylen verran. Sisällä oli kivikasa, jonka päälle tehtiin tuli. Sen yläpuolella oli savua ja valoa varten aukko; silti sisällä oli savuista. Tulisijan yläpuolella roikkui tinattu kattila, jossa sulatettiin lunta. Pitkin seinä erityisillä orsilla oli poronlihaa kuivumassa. Siellä riippuivat myös porontaljat, valjaat, peitot, jalkineet, vaatteet jne. Haju ja lika oli niin sietämätön, ettei vierailija voinut viipyä sisällä hetkeäkään, vaan yöpyi ulkopuolella turkiksiin kääriytyneenä.

Kirjoittaja siteerasi Solovtsovia, joka kävi tunturissa erään filmanin kanssa. Filmanin ja noin kymmenen koiran kanssa hän tuli korkealle loivalle tunturille, josta näkyi joka suuntaan useita virstoja. Kaukana näkyi siellä täällä kymmenisen poroa. Filman huusi jotakin koirilleen erityisellä äänellä ja ne syöksähtivät kovasti haukkuen ja vinkuen eri suuntiin; niiden haukku hälvähti pian kaukaisuuteen. Kului noin tunti, jostakin alkoi taas kuulua vaimeasti koirien ääniä ja sen jälkeen eri puolilta alkoi tulla poroja... Pian muutaman tuhannen pään lauma tungeksi niin lähellä kertojaa, ettei mitään olisi mahtunut väliin. Niiden oksamaiset sarvet näyttivät syksyn paljastamilta pensaikkomassoilta. Lauman ympärillä eri paikoissa istuivat koirat kuin vartijat, ja jos jokin poro erkani laumasta, niin ne hyökkäsivät sen kimppuun ja pakottivat palaamaan paikoilleen. Näitä koiria filmanit pitivät hyvin korkeassa arvossa. Kertoja kuuli voudilta, että joidenkin hinta oli 300 taaleria ja enemmänkin. ”Näin, kun Jokostrovin pogostan saamelainen maksoi koirasta kymmenen poroa. [– –] – No, onko sellainen kauppa edullinen? – Ei ole kysymys edusta. Sillä tavalla vietetään aikaa. Filmanit rakastavat vieraita...” – Ei käy selville, mistä voudista oli kysymys. Joka tapauksessa filmanit kävivät kirjoittajan mukaan Inarissa kirkossa, ja joka perheessä oli Raamattu ja Uusi testamentti, jokainen osasi lukea ja kirjoittaa suomea. (Nemirovitš-Dantšenko 1877a: 320–323.)

Toisessa matkakuvauksessa Nemirovitš-Dantšenko käytyään Vesisaarella Norjan puolella esitti jälleen saman kuvauksen kuin Solovtsov, jonka hän vakuutti oleskelleen filmanien keskuudessa. Filman oli synkkä ja vaitonainen, tuijotti pitkien hiuksiensa alta, harva parta peitti juuri ja juuri kulmikkaat kasvot. Sellaista ei haluaisi tavata metsissä, vaikka itse asiassa tuskin oli toista rehellisempää ja hyväntahtoisempaa kansaa kuin he. Näin he ainakin suhtautuivat venäläisiin, vaikka heidän välillään olikin tappeluja. Kirjoittajan mukaan norjalaisia he eivät kuitenkaan voineet sietää eivätkä halunneet olla tekemisissä näiden kanssa. (Nemirovitš-Dantšenko 1875: 281–282.)

Edelleen kirjoittaja kuvaili Inarin markkinoita: filmanien kuvasit peittivät valtavan alueen, kaikkialla näkyi niistä nousevia savuja eikä luntakaan erottunut porolaumojen alta. Puhetta kuului, mutta ei laulua; kaikki olivat synkeitä ja myrtyneitä. Ja he joivat votkaa, mutta eivät muuttuneet hilpeiksi. Juopunut filman istui nuotion ääressä, heilutteli päätään kuin vähämielinen ja mutisi itsekseen, tökki tulta kepillä ja kaatui pitkälleen uneen. Filman ei lähestynyt kauppamiestä, päinvastoin. Vaihtokauppaa ei tehty, sillä filman halusi rahaa ja sen piti olla hopeaa. Hän tuns

turkistensa oikean arvon eikä häntä petetty. Ehkä hänet juotettiin, mutta humalassa hän ei ryhtynyt kaupantekoon. ”Tule aamulla”, hän sanoi, jatkoi votkan ja rommin juontia eikä laskenut hintaa. Kirjoittaja totesi lopuksi, että filmanit olivat hyvin rehellisiä toisiaan kohtaan eikä kukaan muistanut varkauksia tapahtuneen, puhumattakaan murhista. (Nemirovitš-Dantšenko 1875: 281–282.)

Pietarissa v. 1875 pitämässään luennoissa ”Lappi ja lappalaiset” (*Laplandija i laplandtsy*) Nemirovitš-Dantšenko keskittyi kuvaamaan venäjänsaamelaisia, mutta esitelti lyhyesti myös ”vuorisaamelaisia”, jotka asuivat lähellä Suomea ja ”Skandinavian kuningaskuntaa”. Paatsjoen asukkaisiin viitattaessaan Nemirovitš-Dantšenko käytti nimitystä *finmanskie lopari*. Norjan ja Ruotsin rajalla asuvat tunturisaamelaiset puhuivat omaa kieltään, jossa oli vahva skandinaavinen vaikutus, Inariin ja lähelle Suomea asettuneet taas olivat omaksuneet suomen kielen ”luonteen”. Muurmannin saamelaiset puhuivat puolittain venäjää, paitsi jotkut Turjan saamelaiset. (Nemirovitš-Dantšenko 1877b: 55.) Kirjoittaja oli innostunut saamelaisista M. A. Castrénin ja J. A. Friisin kertomusten perusteella, mutta ilmeisesti venäläiset olivat raportoineet lisää: häntä oli varoitettu porosaamelaisten kavaluudesta ja neuvottu hankkimaan kokonainen asevarasto matkaansa varten. (Nemirovitš-Dantšenko 1877b: 1–4.)

Filmanit olivat tummia, heillä oli paksut punaiset posket, musta tukka peitti otsan suuriin ruskeisiin silmiin asti. Heillä oli roteva vartalo, lyhyet vahvat sääret ja vahvat käsivarret. Tyttöjen keskuudessa oli kaunottaria, jotka eivät olleet venakkoja huonompia. He tulivat vierasta vastaan hirvittävän meluavana joukkona, ympäröivät hänet ja jokainen halusi viedä hänet kotoonsa.¹⁵ Kaikki (saamelaiset?) pukeutuivat peskeihin (*petšok*), alla oli *rakan* – puoliturkki poronnahkaa, karvapuoli sisällä, sen alla oli villapaita. Jaloissa oli poronnahkaiset *pjakuit* ja *jaryt*, karvapuoli ulospäin. *Pjakuin* terävät kärjet oli käännetty ylöspäin, mitä ylemmäs, sitä hienompaa se oli. Pähineet olivat lampaan- tai poronnahkaa, niissä oli korvalliset ja niiden ympärillä oli ketunhännät. Yläosa oli sinistä verkaa ja se oli koristettu helmin ja luunapein. Filmaneilla oli lisäksi pitkät saappaat poronkoipinahasta. Vyötäröllä heillä oli aina suuri veitsi ja päässä lakki, jonka turkisreunuksen yläpuolella oli jokin ulaanin sotilaslakin *šakon* tapainen yläosa. Naisten pähine muistutti hämmästyttävästi karabinierein kypärää. Osa siitä nousi ylöspäin kuin kieli, ja koristeina oli messinkinappeja, helmiä, hopeapitsiä, lasin- tai peilinpalsasia ja heloja. Eräällä oli pähineessä vanhoja hopearuplia, ja jotkut näyttivät suorastaan vaipuvan sellaisen taakan alla. Kirjoittaja halusi ostaa yhden lakin peräti viidellä ruplalla, mutta sitä ei haluttu myydä. Naiset olivat sorjia ja pieniä eikä heille tuo ”mausoleumi” sopinut yhtään. Kesävaatetus oli *jupa*, mekko harmaata verkaa, jossa oli pysty kaulus. Päässä oli pyöreäkärkinen tai suippo neule- tai verkamyssy, jalassa villasukat ja poronnahkakengät, *kangi*, joissa oli ylöspäin taivutetut kärjet ja pehmeä pohja. Mekon päällä oli kirjailtu villainen pirtanauha, josta riippui kukkaron tapaiset helmillä ja napeilla koristellut tulukset. (Nemirovitš-Dantšenko 1877b: 66–68, 114.)

¹⁵ Norjalaisen vouden Niels Knagin matkatessa v. 1690 Näätämön kautta Kuolaan pogostan asukkaat ottivat hänet vastaan hirveällä huudolla. Kävi ilmi, että he halusivat tällä tavoin karkottaa kaiken tulijaan liittyvän pahan (Kaaran 1910: 26).

Kertoja siirtyi tämän jälkeen kuvailemaan saamelaista tupaa; vaikuttaa kuitenkin siltä, että kysymyksessä oli venäjänsaamelaisten asumus, sillä kirjailija siteerasi venäjäksi saamelaisten sananlaskuja, jotka korostivat kestiystävyyttä. – Ilmeisesti kirjoittaja oli todella tavannut filmaneja ainakin Paatsjoella ja Näättämissä, mutta Inarin markkinoiden kuvaus lienee kuulopuhetta, sillä kirjailijan ei tiedetä käyneen Suomen puolella.

1870-luvulla alkoi esiintyä kiistoja maankäytöstä suomalaisten ja norjalaisten uudisasukkaiden ja filmanien sekä Muotkan, Petsamon ja Paatsjoen saamelaisten kesken. Ortodoksisten kolttasaamelaisten sielunhoitaja isä Georgi Terentjev kirjoitti saamelaisten ahdingosta useaan kertaan Arkangelin kuvernementin uutisiin (Terentjev 1873). Kalastajasaarennossa kolonistit olivat jo työntäneet tieltään saamelaisia, ja pian nämä joutuisivat joko lähtemään tai asettumaan myös siirtokuntiin. Nemirovitš-Dantšenko (1877a: 122) piti tätä parhaana ratkaisuna, ”ottaen huomioon saamelaisheimon korkeat moraaliset arvot ja kyvyt, joita edustaa tämän kansan norjalainen haara”.

Kaiken kaikkiaan venäläisiä askarruttivat ja kiinnostivat piirteet, joissa filmanit eniten erosivat venäjänsaamelaisista, sekä piirteet, jotka olivat joko eksoottisia tai ristiriitaisia. Siten filmanit olivat ”villejä”, mutta lukutaitoisia, ”likaisia”, mutta siveitä, ”kerskuvia”, mutta vieraanvaraisia, ”kostonhimoisia”, mutta uskonnollisia, ”laskelmoivia”, mutta anteliaita ja kykenemättömiä pitämään lukua poroistaan tai hopearahoistaan, hiljaisia, mutta puhuivat monta kieltä – eivät kuitenkaan venäjää, mikä selittänee vaiteliaisuudenkin ja toisaalta lienee ollut syynä siihen, että venäläiset pitivät heitä älyllisesti jälkeenjääneinä.

Samoilta ajoilta löytyy vielä norjalaisen matkaja Kuolan-kuvaus. Jens Andreas Friis, lappologi ja teologi, matkusti serkkunsa Ludvig Daan kanssa Finnmarkissa, Venäjän Lapissa ja Karjalassa v. 1867. Vertaillessaan Etelä-Varangin ja Venäjän saamelaisia hän esitteli näiden eroja. Venäjänsaamelaisilla ei ollut kouluja, he eivät osanneet lukea eivätkä kirjoittaa, ja heidän raamatuntutemuksensa oli olematon. Vaatetukseltaan he olivat jo osittain venäläistyneet ja jotkut osasivat puhua venäjää, vaikka venäläisiä ei ollut lähelläkään lukuun ottamatta pappia, joka hänkin oleskeli Petsamossa. Venäjän puolella Friisin matkakumppaneita olivat Daan ja kahden avustajan lisäksi vielä saamelainen Nille Halt, joka poimittiin luotsiksi Normansætistä (Nurmensätistä) ja yksi kolttasaamelainen. Kalastajasaarennossa Vaitolahden läheisyydessä Kjærvanissa (Kervannossa) he näkivät porosaamelaisen, jolla oli kodissaan saamenkieliset Uusi testamentti ja Friisin kääntämä Katkismus. Kävi ilmi, että tämän saamelaisperheen jäsenet olivat Venäjän kansalaisia. Muita Venäjällä asuvia luterilaisia saamelaisia oli Petsamossa (7 porosaamelaisperhettä ja 3 vakituisesti asuvaa), Muotkassa (3 porosaamelaisperhettä, 6 pysyvästi asuvaa) ja yksi pysyvästi asuva Uran lahdella. He puhuivat Etelä-Varangin murretta. Useimmat olivat asuneet Venäjällä vuodesta 1826 ja yhteisalueen ajoista lähtien, ja yksi vanhus muisti maksaneensa veroja vielä sekä Venäjälle että Norjalle. He kävivät kirkossa Norjan puolella tai Inarissa, jossa he kastattivat lapsensa. Porosaamelaiset asuivat Petsamossa ja Litsalla talvisin ja veivät laumansa kesäisin Kalastajasaarentoon. Siellä oli sekä tilaa että jäkälää eikä poroja tarvinnut vartioida susilta. Ainoa ongelma olivat sudet,

koltat ja venäläiset, jotka varastivat joka vuosi noin sata poroa. Friisin mielestä saamelaiset näyttivät terveiltä ja reippailta paljon lihaa sisältävän ruokavalionsa ansiosta. Friis piti ortodoksien paastovaatimuksia Kuolan olosuhteissa asukkaiden terveydelle tuhoisina.

Matka jatkui Kalastajasaarennosta Uuravuonolle. Matkaan liittyi sattumalta tavattu Nille Haltin sukulainen Lasse Halt, joka vei heidät perheensä kodalle. Naapurikota kuului hänen apelleen, eräälle Ingierille, jolla oli 2 000 poroa ja paljon hopearahoja, jotka hän oli kätkenyt tunturiin huolimatta venäläisten kehotuksista siirtää ne pankkiin. Tätä ei tavattu, mutta perhe pukeutui parhaisiinsa ja Friis otti heistä valokuvan. (Friis 1872: 145–180.) Syvemmällä vuonolla asui vielä luterilainen Oxehov.

Filmanien liikkeitä valottaa seuraava selostus, joka sisältyy Inarin nimismies X. Nordlingin *Finland*-lehdessä v. 1886 julkaisemaan artikkeliin (Nordling piti nähtävästi kaikkia rajan pinnassa Venäjän puolella asuvia saamelaisia kolttasaamelaisina):

År 1859, då jag flyttade hit, bodde på sydöstra sidan om Patsjoki elf mot finska gränsen en mängd s.k. skotlappar, ett välmående nomadfolk med mycket och goda renar. Af dessa bekände sig omkring 70 personer till evangelisk lutherska trosbekännelsen och hörde i eklesiastiskt hänseende till Enare kyrka, men största

Kuva 1. Luterilaisia tunturisaamelaisia Venäjän Lapissa
(Friis 1872: 179; Museovirasto).

delen af dem bekände sig till Gregisk-katolska läran och underlydde Boris och Glebs kyrka vid Patsjoki elf. Det var, som sagdt, ett välmående nomadfolk, som förmedlade mjölhandeln emellan finska lappmarken och ryska staden Kola. Vid min återflyttning hit 1874 och derefter, såg jag aldrig mer af de bekanta skolterne någon här med sina mjölahkior, oaktadt finska styrelsen för de lutherska skolterne under tiden låtit bygga Kivijärvi bönehus vid finsk-ryska gränsen, som dock numera icke besökes af någon skolt.

Jag började nu efterforska orsaken, och man berättade nog, att ryska gränsen mot Sydvaranger, som blef spärrad vid faellesdistriktets delning 1826, icke öfverskridits af Sydvaranger-nomaderne sålänge finska gränsen för dem stod öppen, men när denna jemväl stängdes 1852, började desse nomader göra påhelsningar med våldbete äfven å ryskt område. Den ända i Kola bosatte Stanvoi'n kunde naturligtvis icke hindra detta, hvarför ryska regeringen upphäfdde spärrningen (årtalet mins jag ej) och tillät de norske nomaderne fritt beträda sitt område mot en ringa ersättning till skolterne. Sydvaranger-nomaderne instormade nu i massa och lönnkrögarene naturligtvis med dem. Inom få år hade skolterne inga renar mer utan voro bragte till den yttersta fattigdom, de lutherska flyttade österom Betsaur och lefva af fiske samt besöka en del Sydvarangers och en del Kuolajärvi kyrkor. Af de gregisk-katolske finnas omkring 30 familjer kvar [– –] Emellertid vilja de norska nomaderne icke numera besöka det ryska området, emedan skolterne lärt sig att duktigt beskatta dem för betet och äfven att förse sig med renkött, utan att köpa det. (Nordling 1886: 1.)

Nordling tunki varmaankin asianlaidan ainakin osittain, koska nimismiehenä oli tekemisissä kummankin naapurivaltion lainvartijoiden kanssa.¹⁶ Silti porosaamelai-
sten oli toki löydettävä laituksia jostakin, ja nimismiehen oletus senhetkisestä tilanteesta oli ilmeisen väärä, sillä joillakin Norjan porosaamelaisilla oli vielä 1880-luvulla ja myöhemminkin suuria laumoja Kuolassa. Tohtori A. B. Wessel, joka asui Norjan rajan pinnassa ja seurasi vaimonsa, ahkeran valokuvaajan Ellisif Wesselin kanssa saamelai-
sten elämää, raportoi v. 1902, että enimmäkseen Pulmankiin kuuluvilla tunturi-
saamelaisilla oli tapana tulla talvisin Venäjän puolelle poroineen, joita oli 15 000 tai
enemminkin. Kesän ne olivat Varangin niemimaalla ja sieltä ne tulivat vuonon etelä-
puolta Reisivuonolle (Bugøyfjord) ja sieltä Paatsjoen laaksoa pitkin Vouvatusjärvelle
(Vaggetem). (Wessel 1979b: 55–58.)

¹⁶ Tanner (1929: 78) syytti porosaamelaisia ja näiden ”valtavia 6 000–10 000 poron laumoja” siitä, että Muotkan kolttasaamelaiset luopuivat poronhoidosta: porot sekaantuivat, paimennus vaati liikaa aikaa ja kalastus kärsi (kalaravinnon tärkeyttä ortodoksien paastontäyteisessä elämässä ei voitane aliarvioida), joten porosaamelaisia palkattiin paimeniksi – näin tekivät myös uudisasukkaat myöhemmin –, kolttien laumat hupenivat ja he jättivät eläimet kokonaan porosaamelai-
sten hoitoon. Lisäksi uudisasutus sekoitti heidän vuotuismuuttonsa. T. I. Itkosen mukaan kolttat palkkasivat 1910-luvulta lähtien joskus inarinsaamelaisia paimentamaan laumojaan (Itkonen 1948: II: 141). Petsamon alueen kolttien poronhoidon vaiheista ks. Alavuotunki (1999: 37–50).

3. Filmanit ja Muurmannin rannikon kolonisaatio

1860-luvulla Venäjän valtio ryhtyi kiinnittämään enemmän huomiota Muurmannin rannikkoon, joka oli pysynyt melkoisen autiona lukuun ottamatta kausikalastajia, pomoreja, joita tuli keväisin tuhansittain kalastusleireille. Viereisessä Finnmarkissa sen sijaan talous oli kehittynyt verrattomasti parempaan kuntoon: samoissa luonnonolosuhteissa oli suunnitelmallisesti ruvettu huolehtimaan asuttamisesta, perustettu kouluja, tehty teitä; paikkakuntia yhdisti höyrylaivaliikenne ja jopa lennätin. Tämä nähtiin Venäjällä sekä uhkana että samalla kannustimena. Vuoden 1860 asetuksella – ns. siirtolaisten Magna Chartalla ja sen jatkeella v. 1868 – luvattiin, venäläisten osoittauduttua haluttomiksi elämään pohjoisen äärimmäisissä olosuhteissa, ulkomaalaisillekin oikeus asettua asumaan rannikolle. Edellytettiin, että he ottaisivat Venäjän kansallisuuden. Uudisasukkaat eli kolonistit saivat oikeuden harjoittaa tulli-vapaata kauppaa ja elinkeinoja – metsästystä, kalastusta ja puiden kaatoa – omiin tarpeisiinsa, he olisivat vapaita sotapalveluksesta tietyt vuodet ja saisivat yhdeksän vuoden verovapauden. Tärkeää oli, että viranomaisten kanssa asiointi saattoi tapahtua äidinkielellä. Luvattiin rahalainoja ja viljaa velaksi valtionmakasiineista. Lait koskivat myös saamelaisia, jotka halusivat asettua asumaan pysyvästi (Lähtenmäki 2004: 447). Paimentolaiset luettiin mukaan tähän ryhmään (Opisanije 1909: 16). Kansalaisuuden hankkimisprosessi vei aikansa, eivätkä kaikki suomalaiset aina edes tienneet, minkä maan alamaisia he olivat. Suomalaisia uudisasukkaita tuli Pohjois-Suomesta, jota olivat hävittäneet nälkävuodet. He asettuivat rannikolle, ns. Länsi-Muurmannille kuten norjalaisetkin, ja joitakin asui sisämaassa. Kuolan itäpuolta asuttivat pääasiassa ortodoksiset venäjää puhuvat uudisasukkaat, karjalaiset ja venäläiset sekä venäjänsaamelaiset. Suomalaisten lukumäärä Muurmannin rannikolla kasvoi vuosina 1870–1907 luvusta 361 moninkertaiseksi, 1460:een. (Engman 2005: 309.)

Moni hyvä asia jäi kuitenkin lupaukseksi. Massamuuttoa ei syntynytkään, sillä lait oli tehty kaukana paikallisista oloista. Siten esimerkiksi puiden vapaasta kaatamisesta ei ollut paljon iloa, koska rannikolla oli vähän jos ollenkaan metsiä; erivapauksia voitiin soveltaa vain kerran; paikallinen hallinto yritti aktiivisesti haitata kolonisaatiota (Dobrov 1967: 39–40; ks. myös suomalaisten pastorien matkakertomuksista Jauhiainen 1890). Suomalaisesta lehdistöstä käy myös ilmi, että kielitaidottomuus ja tulkkien puute haittasivat suomalaisten lain ja määräysten noudattamista.

Venäläiset virkamiehet alkoivat nyt tiuhaan matkustaa Muurmannille tutustumaan kalastajien olosuhteisiin ja kalastuksen tuottoon. Eräs heistä, L. A. Uhtomski, purjehti v. 1872 rannikkoa pitkin Paatsjoelta Kuolaan. Paatsjoella hänen vieraillessaan norjalaisten uudisasukkaiden luona laivaan tuli uteliaita filmaneja. Kirjoittaja vertasi heitä heidän tummien kasvojensa perusteella moldavialaisiin. Nämä ”villit” olivat pukeutuneet poronhahoista tehtyihin vaatteisiin, miehillä oli lakki kuin ulaaneilla, naisten päähine oli kuin roomalainen kypärä. He puhuivat norjaa ja saamea. Filmanit olivat Uhtomskin tietojen mukaan paimentolaisia ja heitä sanottiin olevan myös Venäjällä noin 20 perhettä Kuolan niemimaalla. Loput asuivat Norjassa, kävivät siellä kirkossa,

maksoivat veroa ja suorittivat neljän vuoden asepalveluksen. Uhtomski tapasi filmanuudisasukkaita idempänä, Petsamonjoella. (Uhtomski 1874: 122, 128–132.)

Vuonna 1896 Muurmannilla oli jo 40 koloniaa ja länsirannikolla oli niistä noin 17, pääasiassa norjalaisten ja suomalaisten asuttamia. V. Slezskinski matkusti tuolloin rannikkoa pitkin käyden jokaisessa koloniassa. Hän mainitsi filmaneja vain kahdessa paikassa, Kalastajasaarenossa ja Pienellä Muotkavuonolla, ja ilmoitti heidän olevan norjansaamelaisia, jotka olivat ottaneet Venäjän kansalaisuuden (Slezskinski 1897: 89–90).

Tilanne rannikolla vaihteli suuresti, sillä siirtolaisuus Amerikkaan tyhjensi välillä kokonaisia kyliä. Lisäksi kalastuksen kannattamattomuus sai asukkaat vaihtamaan paikkaa useinkin.

Virallisten tilastojen mukaan v. 1899 Länsi-Muurmannilla oli 17 saamelaista uudisasukastaloutta; kaikkiaan talouksia oli tuolloin rannikolla 425. Saamelaisillakin kalastus oli pääelinkeino, joskin heillä oli keskimäärin enemmän poroja kuin muilla (Yurchenko 2002: 15).

A. S. Rozonov, joka esitti edeltävien tutkijoiden ja tilastojen yhteenvedoja Venäjän Lapista ja saamelaisista, teki omiakin johtopäätöksiään. Viralliset tilastot vuodelta 1899 eivät erottaneet filmaneja venäjänsaamelaisista, mutta uudisasukastalouksien sijainnista hän päätteli, että saamelaisiksi nimetyt 22 taloutta olivat lähes kaikki filmanien: 17 niistä sijaitsi Kuolavuonosta länteen, kolonioissa, joissa enemmistö oli suomalaisia ja norjalaisia. Lisäksi näistä 17 taloudesta 15 kuului kolonoihin, joissa ei ollut lainkaan venäläisiä: Uuravuonolla kuusi, Aaravuonolla ja Vitšanilla yksi kullakin, Isolla Muotkavuonolla kolme ja Pienellä Volokovajalla neljä. Venäläisenemmistöisissä kolonioissa oli kaksi saamelaistaloutta: yksi Gagarkassa ja yksi Titovkan joella. Kuolavuonon kolonioissa oli kolme taloutta, mutta Kuolasta itään vain kaksi pysyvästi asuvaa saamelaisperhettä (Rozonov 1906: 62).

Pelkästään kalastavista filmaneista kertoi 1900-luvun alussa myös G. Goebel, joka ilmoitti tuntevansa joitakin, jotka olivat asettuneet asumaan Muurmannille. Goebel ei nähnyt suomensaamelaisissa filmaneissa ja venäjänsaamelaisissa mitään yhteistä: kieli, vaatetus, uskonto, tavat, jopa ulkonäkö olivat filmaneilla aivan toiset. Nämä eivät katsoneet olevansa mitään sukua venäjänsaamelaisten kanssa ja pitivät heidän sivistystasoaan hyvin alhaisena, suorastaan puolivillinä. Venäjänsaamelaiset, jotka asuivat kesäisin Titovkanvuonolla, puhuivat puolestaan Muotkavuonon filmaneista suurella halveksunnalla. Suomesta muuttaneet filmanit eivät eronneet juuri mitenkään suomalaisista uudisasukkaista. Heidän asumuksensa olivat samanlaisia, suomalaisten tapaan filmanit harjoittivat kalastusta ja karjanhoitoa, jota varten he olivat raivanneet rantaniittyjä. Kuten suurin osa suomalaisista, he pitivät vain muutamia poroja, joita tarvittiin kuljetuksiin ja teuraaksi. Ainoa ero oli vaatetuksessa, sillä filmanit pitivät kesällä mieluiten ”kansallista” sinistä paitaansa, jossa hihat ja liepeet oli koristeltu erivärisillä tereillä ja joka oli käyttöominaisuuksiltaan mukava. Suomalaiset uudisasukkaat ja venäjänsaamelaiset sitä vastoin pukeutuivat saksalasiin ja norjalasiin vaatteisiin (Goebel 1905: 1: 109–110). Loparit pyrkivät sitä paitsi vaihtamaan pukeutumistyyliä venäläiseen (Goebel 1905: 10: 119).

On ilmeistä, että uskonto oli vahvin filmanaja lopareista etäännyttävä ja suomalaisiin lähentävä tekijä. He olivat kuitenkin muilta ominaisuuksiltaan esimerkkeinä esim. G. Goebelille, joka suositti kymmenen kohdan ohjelmaa Muurmannin alueen kehittämiseksi (Norjan tasolle), mm. kiinnittämällä saamelaiset maahan. Hänen mielestään naapurimaiden saamelaiset ja filmanit olivat osoittaneet, että saamelaiset pysyvät asumaan kiinteästi ja virkoavat elinvoimaisiksi heti, kun paimentolaisvaihe on ohitettu. Tällöin he myös nopeasti venäläistyvät, kuten Kuolan itäosan Ponoin saamelaiset jo olivat osoittaneet (Goebel 1905: 10: 119).

4. Filmanit ja evankelis-luterilainen kirkko

Alkuvaiheessa Kuolan filmanit kävivät Inarissa hoitamassa kirkolliset asiansa. Jacob Fellman oli huolissaan heidän sieluntilastaan, sillä kirkossakäynnit olivat harvenneet. Erään katekeetan tehtäväksi annettiinkin vierailta Kuolan porosaamelaisten luona lukutaitoa opettamassa (Nahkiaisoja 2003: 204–205). Tällaista virkaa toimitti Aaprami Arpela ainakin v. 1876 (ks. edempänä past. Mustakallion ja Snellmanin raportit). Fellman ehdotti rukoushuoneen rakentamista Kivijärvelle sisämaahan lähelle Venäjän rajaa, jonne porosaamelaisten olisi helpompi tulla. Rukoushuone rakennettiin, mutta paimentolaiset eivät käyneet siellä, vaan kulkivat mieluummin Norjan puolella Kirkkoniemessä (Kirkenes). Viimein v. 1885 kesäaikaiset Kivijärven jumalanpalvelukset määrättiin lopetettaviksi. Suomen kirkon järjestämä sielunhoito oli jo suunnattu Muurmannin rannikolle suomalaisten uudisasukkaiden keskuuteen Uuraan, ja siitä saivat osansa myös Inariin kuuluvat saamelaiset. (Fellman 1906b: 281–284; Onnela 1973: 58; Kylli 2005: 280–281.)

Kuolajärven kirkkoherra Johan Fredrik Thauwon ilmoitti jo v. 1868 Kuopion tuomiokapitulille, että Muurmannin rannikolla asui n. 300 suomalaista, ja tarjoutui matkustamaan sinne hoitaakseen kirkolliset toimitukset heidän keskuudessaan. Thauwon matkusti kesällä 1868 Kuolasta Tuulomajokea pitkin Uuraan. Yksi yöpymispaikka oli Antti Pekanpoika Ingerin kota, jossa asuivat hänen äitinsä ja sisaruksensa. Vanhalla leskiemännällä oli kaksi poikaa ja kaksi tytärtä, lisäksi yksi kasvattitytär, ja he olivat Inarin kirkkoon kuuluvia tunturisaamelaisia, kuten Thauwon heitä nimitti. Emäntä halusi käydä ripillä ja kaikki lapset vanhinta poikaa lukuun ottamatta aikoivat tulla rippikouluun. Thauwon kertoi:

Syötyä pantiin tyttäret poroja metsästä kodalle tuomaan, ja nyt kallistuttiin taljoille maata. Makuukumppalina oli meillä koirat, joita tässä kodassa oli kaksikymmentä. Aamupuoleen palasivat tyttäret poronhausta, tuoden myötänsä toista tuhatta poroa. Ei ne kumminkaan kaikki siinä olleet, sillä Ingerin perheellä on niitä enemmän kuin 2 000. [– –] Rippikoulun selvitti kymmenen suomalaista ja yhdeksän lappalaista lasta. Neljä lappalaisalasta jätettiin vielä toistaiseksi. (Thauwon 1870: 202–204, 244–245.)

Vuonna 1870 Thauwon matkusti Juonniin, jossa oli suomalaista uudisasutusta. Tuolloin siellä asui seitsemän perhettä, joissa oli yhteensä 36 henkeä. Asutus oli ilmeisesti salapirttiluonteista.¹⁷ Thauwon totesi lisäksi, että Muurmannin rannikolla oli 25 saamelaisperhettä, 124 henkeä, jotka kuuluivat Inarin seurakuntaan (Engman 2005: 311). Juuri Thauwonin aloitteesta Uuraan päätettiin rakentaa rukoushuone, joka pitkällisten mutkien jälkeen viimein valmistuikin.

Salmijärvellä suomalainen pappi, pastori Karl Jauhiainen, kävi ensi kertaa v. 1889. Aikaisemmin kylän 152 asukasta olivat hakeutuneet papin puheille Suomeen (Engman 2005: 311). – Nämä maininnat tekevät varsin kyseenalaiseksi venäjän-saamelaisia koskevan perusteoksen laatijan Nikolai Haruzinin ilmoituksen, jonka mukaan v. 1886 filmanaja oli Kuolassa 31 miestä ja 31 naista Enskin (Juonnin) ja Tšalmozerskin (Salmijärven) siirtokunnissa (Haruzin 1890: 99).¹⁸ Salmijärven kautta matkusti v. 1883 venäläinen diplomaatti D. N. Buharov, joka totesi siellä olevan norjalaisia ja suomalaisia uudisasukkaita sekä Paatsjoen kolttasaamelaisten syyskalastuspaikkoja (Buharov 1885: 63).

1870–1890-luvuilla suomalaiset kirkonmiehet kävivät Suomen valtion myöntämällä varoilla Muurmannin rannikolla melko säännöllisesti. He kastoivat (tai antoivat kasteenvahvistuksen hätäkasteen saaneille), vihkivät, hautasivat (tai siunasivat haudan), pitivät rippikoulua ja jakoivat ehtoollista suomalaisille, norjalaisille (ruotsiksi) ja saamelaisille. Eri syistä, esim. myrskyjen takia, he eivät aina voineet vieraila järjestelmällisesti joka paikassa, ja siten kirjatuiksi tulivat enimmäkseen suoritettut toimitukset. Muutamat ryhmittelivät ne vastaanottajan kansallisuuden mukaan.

Pudasjärven kirkkoherra Gustaf Adolf Snellman vieraili Muurmannin rannikolla v. 1876. Hän tapasi saamelaisia vain Uurassa, josta rippikouluun tuli 16 nuorukaista, joista kuusi oli saamelaisia. Näiden opetus tapahtui tulkin avulla. Sellaisena toimi katekeetta Aaprami Arpela, joka Snellmanin mukaan oli erittäin hyvä toimessaan ja osasi sekä saamea että suomea. (Snellman 1876.)

Thauwonin ohella toinen matkakertomuksensa julkaissut pastori oli Johannes Mustakallio (ent. Schwartzberg), joka vieraili rannikolla v. 1882. Hän kirjoitti:

Rippikoulussa oli kolme lapinlastakin; ryhdyin oppimaan tuota lapsellista kieltä, mutta se ei ollutkaan niin helppoa kuin Norjan kieli ruotsin taitawalle; wanha tulkki Abram Arpela oli kyllä apuna, mutta ei hänkään osannut lausua noita vaikeita kurkku-ääniä niin kuin lapset [– –] hankaluutta lapinkielessä tekee se, kun Norjalaiset owat kääntäneet ja painaneet heidän kirjansa, ja kirjoittaneet kirjaimet

¹⁷ Hiukan myöhemmin, v. 1875, Nemirovitš-Dantšenko kulki Juonnin joen vartta ja törmäsi suomalaisen uudisasutukseen, joka todella oli laitonta. Hänelle näytettiin jo kaukaa puukkoa, ja erään talon isäntä, Adam, seisoi ovensa edessä kädessään pyssy, jonka laski vasta vakuututtuaan kirjailijan vaarattomuudesta. (Nemirovitš-Dantšenko 1877b: 53–55.)

¹⁸ Ehkä Haruzin sekoitti asiaan Paatsjoen koltat. Toisaalta hän ilmoitti ”loparien” olevan puolipaimentolaisia ja filmanien täyspaimentolaisia (Haruzin 1890: 101). Tšernjakov, joka matkusti mm. Muurmannin rannikolla 1920–1930-luvuilla, väitti, että aikaisemmat tutkijat olivat hankkineet tietonsa papeilta käymättä itse koskaan Kuolaa pitemmällä (Tšernjakov 1998: 90). Haruzin sisarensa Veran kanssa kävi kylläkin Petsamossa ja Paatsjoella (Košetškin 1983: 75–83).

oman kielensä mukaan. Jos suomalainen oppinut olisi kirjoittanut heidän katkismuksensa, niin se olisi lappalaisellekin helpompi oppia. (Mustakallio 1884: 53.)

Edelleen Mustakallio totesi, että ainoa Venäjän valtion virkamies, joka kiinnitti saamelaisiin huomiota, oli suomalainen pastori. Venäläiset kävivät vain kirjoittamassa muistiin ne, joiden oli määrä palvella armeijassa. Tuolloin hänen mukaansa Muurmannin rannalla oli 625 suomalaista ja 63 saamelaista.¹⁹ Syvemmällä Petsamon vuonolla oli vielä muutamia saamelaisia, joita hengenmies ei tavoittanut. (Mustakallio 1884: 113–117.)

August Vilhelm Ervasti, joka matkusti osan matkaa yhdessä Mustakallion kanssa, julkaisi myös kuvauksen rannikosta. Hänen mukaansa Petsamovuonolla oli 35 luterilaista saamelaista. Aaravuonolla asui yksi saamelaisperhe, Litsalla yksi, Vaalisjoella Kolttavuonolla yksi, Malomuotkalla (Pienellä Muotkalla) yksi. Einalla oli varakkaan Jooni Pieran talo, jossa asui 7–8 henkeä. Muotkavuonolla asui 25–30 saamelaista, ja Kakarkan (Kakkari/Kaakkuri/Gagarka) kylässä asui 17 karjanhoidosta elävää saamelaista. Trihvananiemellä oli neljä saamelaisperhettä, yhteensä 18 henkeä. Etelä-Varangissa porosaamelaiset olivat katoamassa, koska heitä jakoi valtakunnanraja ja he olivat muiden kansallisten ryhmien puristuksessa, nimittäin kalastajasaamelaisten ja suomalaisten etelässä ja Varangin väestön pohjoisessa. (Ervasti 1884: 90, 145–147, 181, 221.)

Muhoksen kappalainen Algot Hanell kävi Muurmannilla v. 1884. Tuolloin hänen kuulijakuntansa käsitti 847 asukasta, joista saamelaisia oli Muotkassa ja sen läheisyydessä 22 miestä ja 27 naista, Kakkarissa 1 mies ja 4 naista, Uurassa ja sen läheisyydessä 10 miestä ja 13 naista, yhteensä 33 miestä ja 44 naista, siis 77 henkeä. Saamelaiset eivät välttämättä asuneet näillä paikkakunnilla, vaan heitä tuli kirkonmiehen toimituksia varten muualta, sikäli kuin kalastuskaudelta pääsivät. Esimerkiksi Uurassa rippikouluun tuli 8 poikaa, joista yksi saamalainen, ja 7 tyttöä, joista 4 norjalaisia ja 1 saamalainen. Pummangissa rippikoululaisia oli 9 poikaa ja 17 tyttöä; tytöistä 2 oli norjalaisia ja 5 saamelaisia. Täällä Hanell vihki myös yhden saamelaispariskunnan. (Hanell 1884; ks. yhteenveto tilastoista Onnela 1973: 65.)

Suomen valtio huolehti muurmanninsuomalaisten sielunhoidosta myöntämällä varat suomalaisten pappien matkoihin vuosina 1870–1874, 1876 ja 1882. Vuonna 1883 määräraha vakinaistettiin ja vierailut muuttuivat jokavuotisiksi. Vuonna 1889 Venäjän viranomaiset kuitenkin kielsivät Suomen kirkkoon kuuluvien pappien vierailut. Arkangelin kuvernööri ilmoitti nimittäin, että Suomesta tulleet papit levittivät oppiaan ortodoksisten saamelaisten ja karjalaisten keskuuteen. Vaikka suomalaiset kiistivät tämän tiedon, määräraha siirrettiin Pietarin konsistoriolle, joka ryhtyi lähettämään pappeja Inkeristä siihen asti, kunnes Muurmannin seurakunta perustettiin vuonna 1903. Se sai tukea Suomen valtiolta ja evankelis-luterilaisesta apukassasta. Pastorin asemapaikaksi tuli Aleksandrovska (nyk. Poljarnyi), jonne seurakunnalle

¹⁹ Samuli Onnela (1973: 66–67) on tarkastellut Mustakallion selontekoa Muurmannin asukkaiden syntymäpaikoista: ”Norjan kautta tulleita lappalaisia” oli 63.

rakennettiin v. 1908 rukoushuone ja pappila (Engman 2005: 305). Viimeinen pastori siellä oli Anders Gustav Vuotila, Tuutarin seurakunnan apulainen Inkerinmaalta. Hän vieraili Aleksandrovskista käsin seurakuntalaistensa luona 30 eri paikkakunnalla palvelleen myös norjalaisia ja saamelaisia. Seurakuntalaisia oli v. 1915 kaikkiaan 1 942 henkeä – suomalaisia 85 %, norjalaisia 9 %, saamelaisia 5 %, loput saksalaisia ja latvialaisia (Lilja 1922: 21; Granö & Itkonen 1918: 73). Tästä päätellen saamelaisia oli tuolloin 97 henkeä. Vuotilan (1908) raportti vuosilta 1905–1907 ei erittele saamelaisia mutta ilmoittaa, että Muotkavuonolla, Pienellä Muotkalla ja Maattivuonolla asui Suomesta kotoisin olevia saamelaisia n. 50 henkeä.²⁰

Vuoden 1917 vallankumouksen jälkeen kaikki kirkollinen toiminta Aleksandrovskissa ja Muurmannin rannalla lakkasi. Rukoushuoneet otettiin vallankumouksen käyttöön, pastori vangittiin, mutta hän pääsi vapaaksi ja poistui 1917 Suomeen, jossa pian kuoli. Seurakunnassa ja kouluissa ryhdyttiin levittämään ateismia, ja vain Pum-mangin lestadiolaiset jaksoivat pitää seurojaan. Tarton rauhan jälkeen saatiin taas Petsamoon suomalainen pappi. (Lilja 1922: 24–29; tarkoittanee itseään Suomen Petsamossa.) Saamelaisten tilanteesta ei ole tietoa.

Suomen puolella ovat säilyneet pastori Matti Hinkulan laatimat luettelot vuosilta 1887–1888 (Onnela 1973). Niissä hän luetteli kaikki Muurmannin rannan luterilaiset, jotka asuivat paikoissa, joissa hän vieraili. Heitä oli 16 kylässä yhteensä 1 076, joista 770 oli suomalaisia, 154 norjalaisia ja 4 ruotsalaisia. Vuonna 1887 saamelaisia oli 147, ja seuraavana vuonna 157 – melko arvoituksellisesti siihen nähden, että hän lisäsi nyt reittiinsä vain muutaman paikan, joissa saamelaisia oli vain yhden asukkaan vaimo tyttärensä kera. Jotkut saamelaisista olivat syntyneet Norjassa, jotkut Inarissa ja jotkut jo Kuolan niemimaalla; joidenkin syntymäpaikka on tuntematon. Inarissa olivat syntyneet Hans Oxhufvud; Piera, Maria ja Bigga Skore, Olavi Sanka, Piera Haltta ja Lauri Oxhufvudin vaimo Margaretha. Inkerin suvun syntymäpaikkoja ei ole mainittu. Muita saamelaissukunimiä ovat Balt, Birget, Gunnensen, Ivarisen, Jörgensen, Larsen, Malvig, Naula, Nielsen, Olsen, Panna, Pehrson, Rauna, Trenger, Winter. On ilmeistä, että nämä olivat Norjasta tulleita saamelaisia ja kalastajia. Petsamossa saamelaisista asuivat Haltta, Nielsen, Panna ja Gunnensen, Muotkassa Inkeri, Ivarisen, Jörgensen, Malvig, Naula, Olsen, Oxhufvud ja Trenger, Kakkarissa Oxhufvud ja Skore, Aaravuonossa Birget, Uurassa Haltta, Inkeri, Oxhufvud ja Skore, Kassivuonossa Winter. (Onnela 1973.) Vielä seuraavana vuonna 1889 rannikolla vierailut pastori Jauhiainen totesi, että kylissä oli yli 20-vuotiaita nuoria, jotka eivät olleet kirjoilla missään, paitsi ehkä Norjassa sikäläisten pappien kastekirjoissa (Jauhiainen 1890).

Vuonna 1899 Muurmannin rannikolla oli asukkaita 2 156, saamelaisperheitä oli 22, joista 17 asui Länsi-Muurmannin siirtokunnissa. Paatsjoen alueella asui lisäksi 9 saamelaisperhettä. Parikymmentä vuotta myöhemmin, v. 1918 suomalaisten arvion mukaan Länsi-Muurmannin asukasmäärä oli n. 1 900, joista saamelaisia oli 250.

²⁰ Uuden seurakunnan kirkonkirjojen luultiin hävinneen vuoden 1917 vallankumouksen yhteydessä, mutta Murmanskissa on tietävästi säilynyt kopioita, joita mm. Max Engman on saanut käytettäväkseen (Engman 2005: 462, alaviite 35).

Muulla Kuolassa eli Kuolavuonon rannoilla saamelaisia oli 5 sekä Paatsjoen ja Petsamojoen alueilla 290. Siten koko Muurmannin alueen 2 865 hengestä saamelaisia oli 19 % eli 545 henkeä. (Granö 1918: 44–45.) Ilmeisestikin luku kattaa sekä luterilaiset että ortodoksiset saamelaiset. Vuotilan seurakunnastaan ilmoittama lukumäärä (”Suomesta kotoisin olevat” n. 50 saamelaista v. 1907, jotka asuivat Muotkan tienoilla) vaikuttaa todenperäiseltä, jos loput olivat Norjasta. Ensimmäisen maailmansodan aikana Aleksandrovskin pastorin ilmoittama luterilaisen seurakunnan jäsenmäärä oli 1 942, joista 5 % eli 97 oli saamelaisia (Lilja 1922: 21). Pääluku oli silti pudonnut huomattavasti 157:stä, sikäli kuin Vuotilan tietoihin on luottaminen.

Norjan historiantutkimuksessa filmanaja ei mainita muutoin kuin Elias Lönnrotin haksahduksena (näin mm. Selnes 1972). Norjan ja Venäjän välinen muuttoliike vaikuttaa olevan tiedossa, joskaan kokoavaa tutkimusta ei ole. Kuten Suomessa, sielläkin kirkonkirjat ovat hyödyllisiä lähteitä. Niitä tutkineen Erik Schytte Blixin saamelaisia koskevat tiedot Etelä-Varangin ja Uuniemen (Nesseby) osalta ulottuvat 1700-luvulta 1900-luvun loppupuolelle. Niistä löytyy tietoja 83 saamelaisesta, jotka joko olivat syntyneet tai elivät Venäjän puolella ja palasivat Norjaan, tai muuttivat kokonaan Venäjälle. Harvat heistä on nimetty porosaamelaisiksi, joiden jälkiä Blix halusi erityisesti seurata. Sellaisia on kuitenkin löytynyt kahdeksan perhettä, ja kaikkiaan 42 saamelaista näyttää jääneen Venäjälle; ainakaan lähteissä ei ole merkintää heidän paluustaan Norjaan. Tällaisten saamelaissukujen nimiä ovat Bigga, Birgit, Eikjokk, Gai, Gjermund, Halt, Inger, Madvig, Noste, Oksehode, Ram, Ravna, Siri, Sjang, Sjevan, Skorg, Skåre, Slit, Smuk, Snavle, Strimp, Stærk (Blix 1967, 1971; Wikan 1995: 186 huomauttaa, että Etelä-Varanki ja Uuniemi ”taistelivat” monta vuotta verovaroja hyvin tuottavista porosaamelaisista, ja siksi jotkut näistä on mainittu molemmissa luetteloissa).

I maailmansodan aikana Kuola oli sotanäyttämö. Siellä toimivat punaisten ja valkoisten venäläisten sekä jälkimmäisiä tukevan ententen – lähinnä Englannin – armeijat, palkkasotureita ja karkulaisia liikkui laajalti, porolaumoja ja niiden reittejä tuhottiin. Kolttsaamelaisia otettiin Venäjän armeijaan ja vietiin kaukaisillekin rintamille taisteluihin. Heidän joukossaan oli ainakin kaksi porosaamelaista, Haltin veljekset (Tanner 1929: 77).

5. Filmanit Suomessa 1920–1944

Suomi sai Tarton rauhansopimuksessa Petsamon alueen, pääsyan Jäämerelle ja puolet Kalastajasaarennosta. Raja leikkasi kahtia myös kolttsaamelaisten sisämaassa sijaitsevat laidunmaat. Suuri osa koltista siirtyi Suomen puolelle.²¹ Heidän ohellaan Petsamoon tuli myös kolme porosaamelaisperhettä, nimittäin 14 henkeä Kitovkasta (Titovka), Madvig ja kaksi Haltin perhettä (Tanner 1929: 76 käyttää nimitystä tunturi-

²¹ V. Alymovin mukaan Suomen puolelle jäi Petsamon 42, Paatsjoen 101, Suonikylän 200 kolttaa ja joitakin Muotkan saamelaisia sekä filmanaja. Muotkalaiset palasivat takaisin Neuvostoliittoon, samoin pieni osa suonikyläläisistä (Alymov 1930b: 78). Petsamon kolttsaamelaisten lukumäärät vaihtelevat suuresti, esim. Kirsi Kuusikko mainitsee luvun 394 vuodelta 1929 (Kuusikko 1999: 125).

saamelainen, filman-nimitys esiintyy vain alaviitteessä huomautuksella, että siten Petsamossa venäläiset kutsuivat kaikkia luterilaisia saamelaisia). Uusi raja oli katkaissut heidän laidunalueensa, jotka jäivät Venäjän puolelle. Nämä porosaamelaiset olivat muuttumassa puolipaimentolaisiksi eli he olivat omaksuneet osittain koltta-saamelaisten elintapoja ja heidän kielensäkin läheni jo koltansaamea – lisäksi he puhuivat sujuvasti suomea ja venäjää (Tanner 1929: 194, 229). Eräs Haltta selosti Tannerille aikaisempaa elämäänsä Venäjällä seuraavasti: heillä oli pirtti Muotkalla kesällä porojen oleillessa Kalastajasaarenossa. Kesällä he pitivät lehmää omaa käyttöä varten, mutta talvella se oli annettu kalastajasaamelaisten hoitoon. Kesäisin he myös kalastivat. Talvella porot ajettiin tuntureille, jonne miehet seurasivat niitä ja yöpyivät vahtiteltoissa. Porosaamelaiset omistivat tupia myös jokien varsilla, joihin perheet majoittuivat talvella. (Tanner 1929: 78.)

Ingerin perhe oli menettänyt entiset rikkautensa, ja vain yksi jäsen oli jäljellä. Lisäksi Petsamossa oli kaksi Skoren (Skåre, Pankka) veljestä ja yksi Halt, jotka eivät olleet porosaamelaisia. Luterilaisia saamelaisia, mukana kalastajasaamelaiset, oli Petsamossa kaikkiaan 58 (Tanner 1929: 82–83). Suomen väestönlaskussa v. 1929 luterilaisia saamelaisia oli Petsamossa 64, nimittäin Lapinkylässä 8, Jokikylässä/Alaluostarissa 16, Kaakkurissa ²² ja Maattivuonossa 38 (Kuusikko 1996: 187; 1999: 125). Maattivuonoon jo 1800-luvulla muuttaneita kalastajasaamelaisperheitä olivat Eikjokk, Halt, Hansen, Slide, Snaula ja Vesterelven.

Kielentutkija Paavo Ravila kävi Ruijan rannikolla ja Petsamossa vuosina 1929 ja 1930 keräämässä kielennäytteitä luterilaisilta saamelaisilta. Näitä hän haastatteli Petsamossa, Maattivuonossa ja Kaakkurissa Suomen puolella sekä Kotajoella (Sandnes) ja Rautavuonossa (Jarfjord) Norjan puolella. Petsamossa hän ilmoitti asuvan 54 saamelaista ja 20 puolisaamelaista. Norjan puolella heitä oli enemmän, 216 ja 40. He olivat sekä poronhoitajia että kalastajia. Ravilan tietojen mukaan kalastajasaamelaisista oli mainintoja Reisivuonolla jo 1700-luvulla. Vuonon pohjukasta he olivat levinneet kohti Petsamoaa 1800-luvulla.

Poronhoitajista rikkaimmalla oli enää n. 500 poroa. Muut olivat menettäneet perityt laumansa ja asettuneet rannikolle. Jotkut elivät kolttien majoissa. Petsamossa Ala-Luostarin tienoilla asuvat olivat vielä porosaamelaisia, Maattivuonossa asuivat kalastajat. Norjan puolella saamelaiset kävivät enimmäkseen vasta perustetuissa kaivoksissa töissä. Porosaamelaiset olivat Ravilan mukaan sopeuttaneet murteensa kalastajasaamelaisten murteeseen, ja vain kaksi puhujaa Kaakkurissa oli säilyttänyt vanhan murteen piirteitä – nämä olivat ilmeisesti Matti Skore, jolta julkaisussa on kielinäytteitä, ja hänen veljensä. Suomen puolen saamelaisten sukunimiä olivat Guttormsen, Hansen, Haltta, Menna, Noste, Saraksen, Skore, Slieden, Snaula ja Westerelv. Ravilan kuuleman mukaan Venäjän puolella oli myös kalastajasaamelaisia: Uurassa oli viisi perhettä, mutta suurin ryhmä, 39 henkeä, asui Muotkassa. Näiden sukunimiksi tiedettiin Haltta, Purra, Snaula ja Westerelv. Haltan suku oli kalastaja- ja

²² 1890-luvulta lähtien Kaakkurissa asuivat poronhoitoa harjoittavat Ingier ja Skåre (Alavuotunki 1999: 45).

porosaamelaisia, ja heidän venäläinen nimensä oli Galtin. Muuallakin rannikolla luterilaisia saamelaisia oli siellä täällä. (Ravila 1930: III–IX.)

Petsamon historiankirjoitus kertoo, että kolttasaamelaiset olivat omaksuneet porojen paimennuksen Inarin porosaamelaisilta. Näillä oli ollut jopa 6 000–10 000 poroa, ja Ingerin perheellä yksinään 4 000. Ensimmäinen maailmansota oli aiheuttanut vahinkoja poronhoidolle, mutta Suomen periodin aikana yksityiset yrittäjät alkoivat kehittää sitä uudelleen. Vuoteen 1926 mennessä Petsamossa oli jo 4 700–5 000 poroa, ja suurimmat laumat kuuluivat jälleen porosaamelaisten jälkeläisille. Talvisodan ja jatkosodan aikana tilanne huononi, sillä paimentaminen kävi vaikeaksi, eläimiä varastettiin ja joiltakin alueilta ne hävisivät kokonaan. (Vahtola 1999: 247.)

Talvisodan aikana saamelaiset evakuoitiin Tervolaan. Norjalaisten lähteiden mukaan noin 1 200 siviiliä pakeni Norjaan, jossa heidät siirrettiin eri paikkakunnille (Wikan 1998: 48; Pettersson 1994: 25). Heidä olivat Paatsjokilaakson asujaimisto, suuri osa salmijärveläisistä ja Kolttakönkään (Boris-Gleb) koltat. Kalastajasaarennon asukkaat eivät päässeet pakenemaan, vaan jäivät venäläisten sotavangeiksi. Vuonna 1940 Saksa hyökkäsi Norjaan, ja petsamolaiset joutuivat siellä taas evakkoon. Samana vuonna he kuitenkin palasivat Petsamoon (Nyyssönen 1999: 629–656). Rajat muuttuivat jonkin verran: mm. Maattivuono liitettiin Neuvostoliittoon ja asukkaat siirrettiin Suomen puolelle. Saksan armeija miehitti Norjan ja eteni Lapissa yli rajan Neuvostoliiton puolelle Kuolan niemimaalle. Rintama ulottui siellä Litsajoelle saakka. Suomen puolelta Petsamosta saamelaiset evakuoitiin v. 1944 Keski-Suomeen. Sota loppui Saksan ja Suomen häviöön, ja rauhanehtojen mukaan Petsamo luovutettiin Neuvostoliitolle. Kolttasaamelaiset Petsamosta ja Paatsjoelta asutettiin Inariin; mahdollisesti filmanit kulkivat samassa joukossa, sillä heistä ei näy historiallisissa tutkimuksissa minkäänlaista mainintaa. Tietävästi ainakin yksi jäi Kuolan puolelta sotavangiksi mutta palasi moninaisten siirtojen ja seikkailujen jälkeen Neuvostoliittoon, jossa löysi vielä sukulaisensakin (suullinen tieto, Leif Rantala).

6. Filmanit Neuvostoliitossa

Neuvostoliiton raja sulkeutui v. 1917, ja kontaktit sen yli olivat pääasiassa eksyneiden veneiden ja porojen palautuksia. Epävirallisia rajanylityksiä oli ilmeisesti myös siksi, että rajan molemmin puolin asui sukulaisia, jotka vierailivat toistensa luona, ja punaisen poliittisen suunnan suomalaisia ”loikkasi” täältäkin Neuvostoliiton puolelle. Salakuljetus, joka oli aina ollut rannikkojen tuottoisimpia elinkeinoja, ei myöskään loppunut täysin.

Neuvostoliiton puolelle jäi osa luterilaisista saamelaisista. Vuonna 1922 julkaistussa Arkangelin kuvernementin asuinpaikkaluettelossa, jossa on täydennetty v. 1918 väestönlaskun tietoja, esitetään väkilukuja kielen ja uskonnon mukaan eriteltyinä. Sikäli kuin johtopäätöksiä yleistysten takaa voi tehdä, suomea puhuvia talouksia oli Kuolan niemimaalla 101 ja luterilaisia saamelaisia perheitä ainakin 11 (49 henkeä Pienellä Muotkavuonolla) (Spisok 1922: 204–). Suomen puolella rajantakaista tilannetta ei nähtävästi tarkoin tunnettu. 1920-luvulla Johan Evert Rosberg mainitsi filmanit eli luterilaiset saamelaiset, jotka asuivat Muurmannin länsiosassa.

He olivat muuttaneet sinne Finnmarkista tai Inarista melko myöhään, ja he olivat alun perin poronhoitajia. Rosberg tiesi, että nyt he elivät pääasiassa kalastuksesta, jotkut yhä poronhoidosta. He olivat luultavasti sekoittuneet suomalaisiin ja norjalaisiin, mutta tuskin ortodoksisiin kolttiin. Suurin osa heistä asui Muotkan seuduilla. (Rosberg 1928: 223.)

Neuvostovallan alkuvaiheissa pieniä kansoja pyrittiin kasvattamaan vallankumouksen henkeen hallinnollisin järjestelyin ja kirjakielen laatimisen avulla. Hallinnollisesti entinen Muurmannin ranta Kalastajasaarennosta Kuolaan oli Aleksandrovsikin piiri, jossa asui 1920-luvun loppupuolella 1 836 asukasta. Näistä 1 079 oli suomalaisia, 170 karjalaisia, 160 venäläisiä, 148 norjalaisia, 91 pysyvästi asuvia saamelaisia, ”lopareita”, joihin sisältyi 65 filmania, sekä 83 puolipysyvästi asuvaa, joiden etnisyys oli epäselvä. (Zolotarev 1930: 5.) Filmanoja ei mainita asuviksi missään muualla.

Neuvostoliiton tiedeakatemia, Venäjän maantieteellinen seura ja Pohjoisen tutkimusinstituutti järjestivät tutkimusretkikuntia Kuolan niemimaalle. Muiden muassa v. 1927 siellä kävivät etnologit ja antropologit, joiden tarkoitus oli tutkia saamelaisia, komilaisia, nenetsejä ja venäläisiä. Tilastojen avulla esitettiin heidän antropometrisiä ominaisuuksiaan ajan hengen mukaisesti mitattuina. Saamelaisten joukkoon luettiin myös filmanit, joten heidän erityisominaisuutensa eivät kyseisistä tilastoista paljastu; sitä paitsi länsiosan saamelaisten tutkimukset jäivät vähäisiksi (Zolotarev 1928). Retkikunnan johtaja David A. Zolotarev kirjoitti lisäksi yksityiskohtaisen artikkelin, jossa hän selosti Länsi-Muurmannin saamelaisten ja muiden asukkaiden oloja ja totesi, että sikäläisten saamelaisten antropologinen tyyppi todisti sekoittumista naapurikansoihin (Zolotarev 1930: 1–21).

Ozerkossa (aik. Muotka) lähellä Suomen rajaa asui 221 henkeä, joista suomalaisia oli 182, karjalaisia 19, venäläisiä 8, virolaisia 3 ja filmanoja 9, viimeksi mainitut kaikki samassa taloudessa. Pienellä Länsi-Litsalla, joka oli koloniana jo sata vuotta vanha, asukkaita oli 42. Heistä 16 oli filmanoja, 13 suomalaisia ja 13 karjalaisia. Heillä oli karjaa, mutta vain 40 poroa, pääasiassa he kalastivat ja viljelivät heinää. Zolotarev otti filmaneista kaksi valokuvaa. Ensimmäinen esittää miestä ja vanhaa naista, jotka kirjoittajan mielestä olivat suomalaisten näköisiä, varsinkin mies. Naisella on perinteinen saamelainen mekko *jupa*, jonka hän puki kuvausta varten. Toinen kuva edustaa tummaa vanhempaa rotutyyppeä, pikkutyttöä, joka oli Zolotarevin mielestä enemmän saamelaisen näköinen.

Muualla filmanoja oli Bolšaja Karelilja -koloniassa 6 (kolonia oli lähellä Uuraa, jonne asukkaat siirrettiinkin v. 1934), Uuravuonolla 14 ja Suhoi Navolokissa 18, Ozerkossa 9 ja Kutovajassa 2. Yhteensä filmanoja oli siis 64 (Zolotarev 1928: 17) – vaiko 65?

Vasili K. Alymov, vuosisadan alun toimeliaimpia saamelaisten tutkijoita, johti tietojen keruuta Muurmannin piirin väestönlaskussa v. 1926–1927. Hänen mukaansa niemimaan puolipaimentolaisten saamelaisperheiden määrä oli 371 ja vakituisesti asuvia saamelaisperheitä oli 75, joista 11 oli filmanoja. Näiden hän totesi olevan vahvan suomalaisvaikutuksen alaisina. He asuivat Muotkavuonolla ja elivät pääasiassa kalastuksesta. Vielä oli jäljellä oikeita paimentolaisia, jotka asuivat kodassa

Kuva 2.
Filmanaja
Länsi-Litsan
koloniassa
(Zolotarev
1930: 17).

Фиг. 24. Фильманы из колонии М. Западная Лица.

läpi vuoden ja paimensivat pääasiassa muiden porolaumoja (Alymov 1928a: 30–31). Myöhemmin hän ilmoitti, että filmanit, joita oli 4 % saamelaisista, olivat kadottaneet Finnmarkin murteensa ja puhuivat suomea (Alymov 1930a: 11–12).²³ Hän julkaisi myös artikkelin nimeltä ”Viimeiset filmanit” (Alymov 1928b: 224–226; ainoana lähdeviitteenä Alymovilla on yllä esitelty Solovtsovin kuvaus vuodelta 1861).

²³ Vasili Alymov ei ollut kielitieteilijä, vaan kansatieteellisen museon perustaja ja johtaja ja saamelaisasioiden entusiasti. Hänet teloitettiin 1930-luvun ”puhdistuksissa” syytettynä valtiopetoksellisesta salaliitosta (Sorokažerdjev 2007).

Tässäkin Alymov totesi, että filmanit erosivat suuresti Venäjän saamelaisista ja olivat assimiloitumassa suomalaisiin. ”Heimon” erityispiirteistä oli enää vähän jäljellä; he olivat pienikokoisia, ja vanhimmat puhuivat vielä saamea, johon suomi oli suuresti vaikuttanut. Vain heidän etunimensä kertoivat heidän skandinaavisesta alkuperästään: Olaf, Svante, Ivar, Jalmar, Nils, Lars, Verner, Inge, Magna jne. Varhemmin filmanit olivat eronneet Venäjän lopareista vain uskonnoltaan ja hiukan primitiivisemmältä taloudeltaan, mutta suomalaisen kolonisaation alettua erot olivat kasvaneet, ja jotkut perheet olivat täysin unohtaneet saamelaisen alkuperänsä. Nyt vain 11 perhettä katsoi olevansa filmanejja, muut pitivät itseään suomalaisina. Näistä 11 perheestä kolmessa oli suomalaisia naisia, ja neljä perhettä ilmoitti äidinkielekseen suomen, yhdessä perheessä puhuttiin suomea ja saamea. Vain kuudella perheellä oli saame äidinkielenä. 64 filmanista 34 oli miehiä, ja 30 naisesta kahdeksan ilmoitti olevansa suomalaisia. Suomalaisissa perheissä oli puolestaan yhdeksän filmanija.

Yksikään filmanejja ei ollut poronhoitaja; heillä oli vain keskimäärin kolme poroa taloutta kohti, mikä oli tyypillistä myös Länsi-Muurmannin suomalaisille siirtolaisille. Heidän pääelinkeinonsa olivat pienimuotoinen kalastus ja karjanhoito; keskimäärin heillä oli neljä lehmää ja viisi lammasta. Kaikki asuivat pysyvissä taloissa, joihin kuului talousrakennuksia. Kuten suomalaiset ja toisin kuin venäjän-saamelaiset, he käyttivät paljon maitoa, söivät valkoista leipää, eivät paljon kalaa, ja hyvin vähän poronlihaa, joivat paljon kahvia, mutta vähemmän teetä. Heidän ruokavalionsa oli parempi ja vaihtelevampi kuin venäjän-saamelaisten. Heidän lukutaitonsa oli parempi, mutta se koski suomen kieltä. Alymov ennusti, että filmanit assimiloituisivat pian täydellisesti ympärillä eläviin suomalaisiin, jotka olivat sekä taloudellisesti että kulttuuriltaan vahvempia.

Kuva 3.
Filmantyttyö
Länsi-Litsalta
(Zolotarev
1930: 18).

1930-luvulla suunniteltiin uutta saamen kirjakieltä. Kildinin murre oli valittu sen pohjaksi, koska katsottiin, ettei se eronnut paljon muista. Yksi suunnittelijoista, Zahari Je. Tšernjakov, kulki osan aikaa edellä mainittujen tutkimusretkeilijöiden mukana ja vietti kokonaisen viikon Länsi-Litkalla filmanperheen luona. Koko viikon he söivät vasta pyydystettyä kalaa, eivätkä mitään muuta kuin kalaa (Tšernjakov 1998: 47). Myöhemmin hän matkusti v. 1933 Muurmannin rannalle testaamaan uuden aakkoston sopivuutta kouluissa. Poljarnyin rajonissa oli kaksi koulua, joissa hän saattoi tämän tehdä. Toinen oli Titovkassa Muotkavuonolla ja toinen Länsi-Litsalla. Edellisessä oli venäläinen koulu, jälkimmäisessä suomalainen, jonka rehtori ja opettaja olivat suomalaisia sukunimiltään Härkönen ja Suomalainen. Oppilaita oli 32, joista yhdeksän oli saamelaisia. Poljarnyin kaupungissa oli vielä komsomolin venäläinen internaatti, jossa oli vain neljä saamelaista. Tundra-kolhoosi Titovkassa harjoitti poronhoitoa ja kalastusta, ja enemmistö asukkaista oli saamelaisia. Siellä Tšernjakov kirjoitti muistiin tekstejä Muotkan ja Paatsjoen murteilla ja filmanien kielellä. Hänen mukaansa filmaneja pidettiin norjansaamelaisina, jotka olivat vahvasti suomalaistuneet; väitettiin, että he sanoivat itsekin olevansa suomalaisia. Heidän oma nimityksensä oli kuitenkin *varjeləs* tai *varjes saamləs*. Tšernjakov ilmoitti sen tarkoittavan ’länneestä tulevaa ihmistä’ (vrt. Erkki Itkonen 1989: 367: *Varjagaš*: ’norwegische Lappe, Lappe, meistens Seelappe, der in der Nähe des Varangerfjord wohnt’).²⁴ Filmanien kielen näytteen tekijä sai Sara Härköseltä, os. Birket, ja kieliopillista tietoa Varvara Kuzminalta, os. Mosorina. Kieli oli tekijän mielestä varsin lähellä ”saamea” sekä morfologialtaan että sanastoltaan. Hän suunnitteli jatkavansa kielen tutkimista, mutta asiasta ei näytä tulleen mitään (Tšernjakov 2006: 45–52; toimittaja Leif Rantala huomauttaa, että kieli oli merisaamea). Itse asiassa venäjämästä tuli koko Kuolan niemimaalla kouluopetuksen kieli v. 1937²⁵ (Kiseleva 1980). Suomen kielikin syrjäytettiin suomalaisten kouluista ja se kiellettiin v. 1938 (Engman 2005: 315). Viimeinen filmanit mainitseva tieto on Kiselevin & Kiselevan v. 1979 julkaisema oppikirja Kuolan saamelaisista, jossa todetaan 1930-luvulla Neuvostoliitossa olleen vielä noin 70 filmania 11 perheessä. (Kiselev & Kiseleva 1979: 23, 26.)

Suomalainen lehtimies Lauri Luoto (Väinö Sjögrenin käyttämä salanimi) Petroskoista kirjoitti matkakuvauksen *Jäämeri ärjyy* v. 1933 käytyään kaksi vuotta aiemmin Muurmannin rannan suomalaisten kalastuskolhooseissa. Tuolloin länsirannikolla oli n. 1 600 suomalaista. Suomen kansalaissodan aikoina ja jälkeen Neuvostoliittoon pakeni runsaasti punaisia, jotka ryhtyivät innokkaasti rakentamaan kommunismia. Heillä oli tuolloin 11 kolhoosia, joissa oli 400 henkeä. Kirjassa viitataan lähellä asuviin tai asuneisiin ”vuorisaamelaisiin”, ja joitakin saamelaisia on kuvattu ja nimetty. Suomea puhuvia olivat Lasse ja Hanski²⁶, nuorukaiset, jotka saattoivat kirjoittajan Kalastajasaarenon poikki kotikyläänsä Muotkalle, ja Lars Haltta,

²⁴ Tšernjakovin litterointi ei ollut kovin tarkka. Tämän artikkelin anonyymi arvioija ehdottaa seuraavia vastineita: pohjoissaamen *varjjagaš*, koltansaamen *va’rjjōš* ’varankilainen’, sekä koltan ’läntiseen’ tai ’luoteiseen’ viittaava samantyyppinen *vue’rjjel-*, *vue’rjjōš* (ks. myös T. I. Itkonen 1948: I: 128).

²⁵ Sorokažerdjev (2007: 22) ilmoittaa, että *Saam’ bukar’*, saamenkielinen aapinen, poistettiin käytöstä v. 1935 ideologisesti vahingollisena.

²⁶ Kirjassa on s. 172 valokuva, tosin valitettavan epätarkka, jossa pojat syövät aamiaista.

joka oli orvoksi jouduttuaan tullut tuntureilta suomalaisen kolonistin kasvatiksi rannikolle Uuraan. Läätsissä (Litsassa) asui Lassi Ukshuuto (Lars Oxhufvud?), melkein sata vuotta vanha. Aaravuonolla, jossa oli saamelais-suomalainen asujaimisto, kansalainen Martti Birget oli vanhin suomalainen asukas. Saamelaisen vaimonsa kanssa hän oli tullut lännestä ja asettunut Aaraan, jossa asui vuorisaaamelaisia ja pomoreja. Lohikosken kalastajia olivat Pieta-Inkeri ja Pieta-Ponjus, ja kosken omistaja oli nimeltään Kiltti-Kolta. Vanhassa Uurassa vuorisaaamelaisella Joutin Juntilla oli ollut kalamaja; nyt siellä asui suomalaisia. Näiden ja alkuasukkaiden välillä oli ollut jopa aseellisia konflikteja, koska tulokkaat olivat ottaneet käyttöönsä edellisten perinteiset salaiset kalapaikat. Kirjoittaja tuntuu puolustelevan tätä sillä, että saamelaisilla oli toiset asuinpaikat satojen virstojen päässä tuntureilla tai vuonoilla ja silti he pitivät kalapaikkoja ominaan. Saamelaisista kirjoittaja mainitsi vielä Velikulta-Jussin ja Riitta-Marin. (Luoto 1933: 78–79, 166, 206–224.)

Stanislav N. Daštšinski toteaa, että ensimmäiset pidätykset Kuolan niemimaan tundralla tapahtuivat v. 1930 ja ne liittyivät poronhoidon kollektivisointiin. Porolaumojen omistajat eivät aina halunneet luovuttaa omaisuuttaan yhteiseen omistukseen. Myöhemmin pidätykset perusteltiin poliittisilla syillä: terrorismilla, vakoilulla, valtiontalouden vahingoittamisella, aseellisen kumouksen valmistelulla, neuvostovastaisella propagandalla ja agitaatiolla, salaliitoilla. Todellinen valtionterrori riehui v. 1937–1938. Venäjänsaamelaiten ohella filmanitkin saivat kärsiä. Ozerkossa pidätettiin 72-vuotias kalastaja Jegor Andrejevitš Snaul ja hänen poikansa Jegor, Nikolai, Hans ja Matvei (Snaul = Snavle = Snaula). Kuukautta myöhemmin vietiin Andrei, joka oli edellisellä kerralla ollut kalassa. Kuudeskin poika Juli/Juri pidätettiin. Vuonna 1938 isä ja neljä poikaa teloitettiin, kaksi lähetettiin pakkotyöhön 8 ja 10 vuodeksi. Kumpikaan ei palannut. Heitä syytettiin neuvostovastaisesta toiminnasta. Isä oli syntynyt Norjassa mutta oli asunut lähes koko elämänsä Venäjällä ja Neuvostoliitossa. Hänen esi-isänsä olivat saamelaisia Suomesta, mutta asiakirjoissa hänet merkitään milloin suomalaiseksi, milloin saamelaiseksi tai venäläiseksi. (Dasjtjinskij 2006: 68–69.)

Aaravuonolla lähellä Uuraa asui Martin Birget, norjansaaamelainen. Korkeasta iästään huolimatta hän rakensi yhä veneitä ja taloja. Vuonna 1937 hänen poikansa Leonard (”Leonid Martynovitš”), joka toimi kirjanpitäjänä Raja-Kalastaja-kolhoosissa, pidätettiin ja teloitettiin 1938. Isä katosi Uurasta samana vuonna. Eräiden tietojen mukaan toinen poika Anton päätyi muiden suomalaisten mukana evakuoinnissa Karjalaan, jossa asui ja kuoli v. 1985. Venäläisessä repressoitujen listassa on vielä ”suomalaiset” Anton Martynovitš Birket, s. 1888 Aaravuonolla, puuseppä, ja Rikhard Ulovitš Birket, s. 1916 Uuravuonolla, latoja, jotka teloitettiin v. 1937–1938 (Lokka 1999: 120, 194–195; Kniga pamjati 1997).

”Repressoitujen” lista Muurmannin alueelta sisältää Snaulan ja Birgetin sukujen lisäksi yhden Galtinin, Andrei Romanovitšin (s. 1889 Petsamossa, saamelainen kalastaja Raja-Kalastaja-kolhoosissa). Hänet teloitettiin v. 1938. Petr Lossovitš Haalto (Halta), s. 1891, suomalainen kalastaja Tarmo-kolhoosista, sai v. 1940 viisi vuotta pakkotyöleiriä. (Kniga pamjati 1997; tämä tuomio ei enää liittynyt ”salaliittojuttuun”, josta seuraavassa.)

Muurmannin alueesta tehtiin sotilaallinen tukikohta 1930-luvulla. Suomalaisen johtajia alettiin vainota syyttäen heitä suomalaisesta nationalismista ja yhteyksistä yli rajojen. Saamelaisten väitettiin tähtäävän peräti itsenäiseen valtioon mm. suomalaisten ja venäläisten lappologien avulla; Alymovista piti tuleman presidentti, ja lukutaitoisista saamelaisista oli suunniteltu muka ministereitä. Kaikkiaan 63 saamelaista, 33 komilaista ja 5 nenetsiä pidätettiin. Saamelaisia ja komeja teloitettiin 55 (Dasjtjinskij 2006; Sorokažerdjev 2007). Kaikki vierasmaalaiset, suomalaiset mukaan lukien, evakuoitiin v. 1940 Kuolan niemimaalta ja kuljetettiin Karjalaan. Sittemmin heitä lähetettiin eri puolille Neuvostoliittoa työleireille Siperiaan asti (Engman 2005: 315; Lokka 1999). Myös Puna-armeijan talvisodassa miehittämiltä alueilta Kalastajasaarennosta ja Länsi-Muurmannilta siirrettiin pois suurin osa kalastajista ja poronhoitajista. Pieneltä Länsi-Litsalta (33 perhettä, 156 henkeä) ja Malaja Lopatkalta (29 perhettä ja 139 henkeä) vietiin koko asujaimisto Dalnije Zelentsyihin. Isolta Länsi-Litsalta poronhoitajat, 17 perhettä ja 83 henkeä, lähetettiin Luujärvelle (Lovozeron) (Portsel' 2005: 152; Kiselev 1992). Luultavasti filmanit joutuivat jakamaan suomalaisten kohtalot, ja tietävästi jokunen suomalaisen kanssa avioitunut päätyi Karjalaan (Morten Jentoft, sähköpostitieto 15.8.2007).

7. Lopuksi

Norjan filmaneista ei ole tarkempia tietoja. Jo varhain Norjan hallitus rohkaisi ja kehotti porosaamelaisia siirtymään pysyvään asutukseen ja kalastukseen. Filmaneiksi heitä ei nimitetty, eiväthän edestakaisin vaeltavat paimentolaiset eronneet mitenkään muista Norjan porosaamelaisista. Venäjällä ja Neuvostoliitossa nämä sekaantuivat pian luterilaisiin pohjoissaamea puhuviin kalastajasaamelaisiin, joskin vähäisistä maininnoista saa aiheen olettaa, että 1800-luvun puolella varsinaisena filmanina pidettiin kodassa asuvaa, suurporonhoitoa harjoittavaa porosaamelaista. Inarista heitä lähti 13 perhettä, Kuolassa 1800-luvun puolivälissä oli 40 perhettä; määrä väheni Venäjän tilastoissa 1800-luvun lopussa n. 20 perheeseen. Ilmeisesti Norjan porosaamelaiset palasivat kotimaahansa. Suomalaisen pastorien kirjoihin merkittiin 1800-luvun lopulla 159 henkeä sekä kalastajia että porosaamelaisia, perheinä noin 28. Venäjän vallankumouksen jälkeen Neuvostoliittoon jäi 11 perhettä, 64–65 henkeä, jotka asuivat rannikolla, ja mahdollisesti joitakin poronhoitajia sisämaahan (vrt. Alymovin tiedot edellä). Suomeen siirtyi 3 porosaamelaisperhettä, 14 henkeä, ja joitakin entisiä poronhoitajia. Neuvostoliiton 64:stä ja Petsamon 58:sta (Tanner 1929) tai 64:stä (Kuusikko 1999) luterilaisesta saamelaisesta tai Ravilan ilmoittamista 54 saamelaisesta ja 20 puolisaamelaisesta on suuri ero lukuun 97, joka oli Muurmannin seurakunnan ”lappalaisten” määrä maailmansodan aikana. Lähempänä ovat 1880-luvun suomalaisten kirkonmiesten ilmoittamat lukumäärät.

Kuolan niemimaa muuttui sotilaalliseksi ja kaivosteolliseksi alueeksi, ja venäjän-saamelaiset keskitettiin 1960-luvulla muutamiin paikkoihin, etupäässä Luujärvelle, jossa seka-avioliitot ja venäläistyminen jatkuvat. Saamelaisten määrä, joka oli vuosisatoja pysytellyt noin kahdessa tuhannessa, on laskenut siten, että kildininsaamelaisia on 707, koltansaamen puhujia 20–30, turjansaamelaisia 6, ja viimeinen akkalan-

saamen puhuja on jo manan majoilla (The Saami 2005: 89). Tällä hetkellä filmanien jälkeläisiä on epäilemättä Norjassa ja Suomessa, ehkä Venäjälläkin, sulautuneina heitä ympäröiviin kansanryhmiin. Filmaneja muistaa ehkä vain joku vanhimmista kolttasaamelaisista, joiden naapurustossa he tai heidän vanhempansa elivät. Jälkeläisetkään tuskin tietävät, että heidän esi-isillään oli muista saamelaisista eroava historia, sillä näiden oma nimitys, endonyymi, ei ollut *filman* (ks. edellä). Konkreettisesti eksoonyymista on jäljellä Kuolan niemimaalla lähellä Norjan rajaa paikka nimeltä *Filmanski* (*Fil'manskij*; Rosberg 1919: 108 kirjasi sille nimen *Filmarskoje*, *Finmanskoje* [Lapinmutka]; Arkangelin kuvernementin paikkakuntaluettelo vuodelle 1905 [Spisok 1905: 210] antaa muodon *Fil'manskoje*).

Kiitän lehtori Leif Rantala monilukuisista kirjallisuusvihjeistä sekä kahta anonymia arvioijaa arvokkaista tiedoista. Jäljelle jääneet virheet ovat minun tai kirjallisten lähteiden.

Lähteet

- Alavuotunki, Jouni 1999: Petsamon historia yhteisalueen jaosta ensimmäiseen maailmansotaan. – Jouko Vahtola & Samuli Onnela (toim.), *Turjanmeren maa. Petsamon historiaa 1920–1944*. Rovaniemi. 35–58.
- Алымов 1928a = Алымов, В.: Оседлые и полуседлые хозяйства Мурманского округа. – *Карело-Мурманский Вестник* 7: 29–31.
- Алымов 1928b = Алымов, В.: Последние фильманы. – *Человек* 2–4: 224–226.
- Алымов 1930a = Алымов, В.: О школах и всеобщем обучении у народности самь. – *Карело-Мурманский Вестник* 11–12: 31–32.
- Алымов 1930b = Алымов, В. К.: Рождаемость и смертность лопарей Кольского полуострова. – *Кольский сборник*. Труды антрополого-этнографического отряда Кольской экспедиции. Материалы комиссии экспедиционных исследований. Вып. 23. Ленинград. 71–102.
- Andresen, Astri 2005: States Demarcated – People Divided: the Skoltis and the 1826 Border Treaty. – Tatjana N. Jackson & Jens Petter Nielsen (toim.), *Russia–Norway. Physical and symbolic borders*. Moscow. 80–94.
- Blix, Erik Schytte 1967: *Nesseby- og Polmakslekter*. Bind IX av Samiske Samlinger. Oslo.
- Blix, Erik Schytte 1971: *Sør-Varanger slekter*. Bind X av Samiske samlinger. Oslo – Bergen – Tromsø.
- Buharov 1885 = Бухаров, Д. Н.: *Поездка по Лапландии осенью 1883 года*. Зап. Импер. русск. геогр. общества по общей географии XVI: 1. Санктпетербург.
- Castrén 1858 = Этнографические замечания и наблюдения Кастрена о Лопарях, Карелах, Самоедах и Остяках, извлеченные из его путевых воспоминаний 1838–1844 г. – *Этнографический сборник* IV. Санкт-Петербург. 219–320.
- Dasjtjinskij, S. N. (Дашинский, С. Н.) 2006: Den samiska republikens president. – Leif Rantala (toim.), *Dokument om de ryska samerna och Kolahalvön*. Lapplands universitets pedagogiska publikationer 15. Rovaniemi. 67–75.
- Dergatšev 1869 = Дергачев, Н.: Этнография Лопской земли. Очерк III. Этнографический очерк фильманов. – *Архангельская губернская ведомости* 82.
- Dergatšev 1877 = Дергачев, Н.: *Русская Лапландия: статистический, географический и этнографический очерк*. Архангельск.

- Dobrov 1967 = Добров, В.: *Население кольского севера*. Мурманск.
- Engman, Max 2005: *Suureen itään. Suomalaiset Venäjällä ja Aasiassa. Suomalaisen siirtolaisuuden historia 5*. Turku.
- Ervasti, A. W. 1884: *Suomalaiset Jäämeren rannalla: matkamuistelmia*. Oulu.
- Fellman, Jacob 1906a: *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken. Tredje delen*. Helsingfors.
- Fellman, Jacob 1906b: *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken. Fjerde delen*. Helsingfors.
- Friis, J. A. 1872: *En sommar i Finnmarken, Ryska Lappland och Nordkarelen. Skildringar av land och folk*. Stockholm.
- Genetz, A. 2008 [1877]: Kuolan niemimaan asukkaiden oloja tutkimassa vuonna 1876 (Matkamuistelmia Wenäjän Lapista. Kirjoittanut A. G. Suomen kuvalehti 2.12.1877). – Leif Rantala (koonnut ja kääntänyt), *Kuolan niemimaalla käyneiden suomalaisten tiedemiesten matkakertomuksia*. Acta Lapponica Fenniae 20. Rovaniemi. 19–68.
- Goebel 1905 = Гебель, Г. Ф.: Наша Северо-Западная окраина – Лапландия. – *Русское судоходство* 1: 99–119; 10: 103–134.
- Granö, J. G. 1918: Väestötilastoa. – Theodor Homén (toim.), *Itä-Karjala ja Kuollan Lappi suomalaisten luonnon- ja kielentutkijain kuvaamina*. Helsinki. 43–46.
- Granö, J. G. & Itkonen, T. 1918: Kirkolliset ja opetusolot. – Theodor Homén (toim.), *Itä-Karjala ja Kuollan Lappi suomalaisten luonnon- ja kielentutkijain kuvaamina*. Helsinki. 73–74.
- Hanell, A. 1884: Kertomus kesällä vuonna 1884 valtionvaroilla tehdystä matkasta Muurmannilaiselle rannikolle Jäämerellä papillisilla toimilla palvelemaan siellä olevia suomalaisia evankelis-lutherilaisesta uskontunnustuksesta. STO BD/Ea 3484. Kansallisarkisto.
- Haruzin 1890 = Харузин, Николай: *Русские лопари. Очерки прошлого и современного быта*. Изв. Имп. общ. любителей естествознания, антропологии и этнографии LXVI. Труды этнографического отдела X. Москва.
- Hoon, Vineeta 2005: Smuk family. – Värnjárgga Nissonfierpmádat. – <http://www.varnjarga.com/norsk/index.php> 30.9.2008.
- Itkonen, Erkki 1989: *Inarilappisches Wörterbuch III*. Herausgegeben von Erkki Itkonen unter Mitarbeit von Raija Bartens und Lea Laitinen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XX:3. Helsinki.
- Itkonen, T. 1918: Väestö ja asutus. – Puku. – Theodor Homén (toim.), *Itä-Karjala ja Kuollan Lappi suomalaisten luonnon- ja kielentutkijoiden kuvaamina*. Helsinki. 32–43, 70–71.
- Itkonen, T. I. 1948: *Suomen lappalaiset vuoteen 1945. I–II*. Porvoo – Helsinki – Juva.
- Itkonen, T. I. 1958: *Koltan- ja kuolanlappin sanakirja II*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XV:2. Helsinki.
- Jauhiainen, K. R. 1890: Kertomus Suomen valtion varoilla kesällä vuonna 1889 tehdystä matkasta Muurmannilaiselle rannikolle Pohjois Jäämeren luona, siellä asuvia luterilaiseen uskontoon kuuluvia siirtolaisia papillisilla toimilla palvelemista varten. STO BD 24/312. Kansallisarkisto.
- Jefimenko 1878 = Ефименко, А.: *Юридические обычаи лопарей, корелов и самоедов Архангельской губернии*. Зап. Имп. геогр. общ. по отделению этнографии 8.
- Kaagan 1910 = Кааран, А.: К истории русского Севера: Русско-норвежские отношения. – *Известия Архангельского общества изучения Русского севера* 12: 21–31.
- Kiselev 1992 = Киселев, А.: Депортация на Мурмане. – *Полярная правда* 22.9.1992.

- Kiselev & Kiseleva 1979 = Киселев, А. А. & Киселева, Т. А.: *Советские саамы: история, экономика, культура*. Мурманск.
- Kiseleva 1980 = Киселева, Т. А.: Культурная революция в национальных районах Кольского полуострова (1920–1937 гг.). – *Вопросы истории Европейского Севера*. Петрозаводск. 41–55.
- Kniga pamjati 1997 = *Книга памяти: Поименной список репрессированных жителей Кольского полуострова, а также иностранных граждан, проживавших в Мурманской области*. Мурманск. [<http://www.vizs.nlr.ru/search/lists.murm/3.4.2008.>]
- Kolskaja entsiklopedija = Кольская энциклопедия. Мурманский гос. пед. университет. – <http://www.mspu.edu.ru/KolaEncyclopedia/alphabet/020.htm> 3.4.2008.
- Košetškin 1983 = Кошечкин, Б. И.: *Открытие Лапландии*. Мурманск.
- Kozmin 1913 = Козмин, Кир: К вопросу о Русско-Норвежской границе. – *Известия Архангельского общества изучения русского Севера* 17: 769–776.
- Kuusikko, Kirsi 1996: *Laiton Lappi, laitton Petsamo. Rikollisuus ja järjestysvalta Petsamossa 1921–1944*. *Studia historica septentrionalia* 29. Rovaniemi.
- Kuusikko, Kirsi 1999: Petsamolainen yhteiskunta. – Jouko Vahtola & Samuli Onnela (toim.), *Turjanmeren maa. Petsamon historiaa 1920–1944*. Rovaniemi. 123–148.
- Kylli, Ritva 2005: *Kirkon ja saamelaisten kohtaaminen Utsjoella ja Inarissa 1742–1886*. *Studia Historica Septentrionalia* 47. Rovaniemi.
- Leinonen, Marja 2007: The Filmans on the Kola Peninsula. – Juhani Nuorluoto (toim.), *Topics on the ethnic, linguistic and cultural making of the Russian north*. *Slavica Helsingiensia* 32. Helsinki. 138–162.
- Leinonen, Marja 2008: The Filmans. Nomads at a Dead End. – *Journal of Northern Studies* 2: 51–75.
- Lilja, F. E. 1922: Petsamon evankelis-luterilaisen seurakunnan synty ja sen nykyinen tila. Pastoraalitutkielma. PTA Ei 5:33. Kansallisarkisto.
- Linkola, Anni & Linkola, Martti 2000: *Koltasaamelaiset. The Skolt Sámi*. Inarin Saamelaismuseon julkaisu 2. Kuopio.
- Lokka, Sven 1999: *Missä on muuttolinnun kotimaa. Muurmannin suomalaisia -trilogia*. Hämeenlinna.
- Lukjantšenko 1971 = Лукьянченко, Т. В.: *Материальная культура саамов Кольского полуострова конца XIX-XX вв*. Москва.
- Luoto, Lauri 1933: *Jäämeri ärjyy*. Petroskoi.
- Lähteenmäki, Marja 2004: *Kalotin kansaa. Rajankäynnit ja vuorovaikutus Pohjoiskalotilla 1808–1889*. *Historiallisia Tutkimuksia* 220. Helsinki.
- Lönnrot, Elias 1911 [1842]: Bref om en resa ifrån Kola till Kemi (1842). – Jenny af Forselles (toim.), *Elias Lönnrots svenska skrifter II. Bref, anteckningar och reseskildringar*. *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* 99. Helsingfors. 317–347.
- Merkurjev 1979 = Меркурьев, И.: *Живая речь кольских поморов*. Мурманск.
- Mustakallio (Schwartzberg), Joh. 1884: *Matka Jäämeren rannalle kesällä 1882*. Kuopio.
- Nahkiaisaja, Tarja 2003: Uudisasuttajien aika. Inarin asutus ja väestö 1750–1888. – Veli-Pekka Lehtola (toim.), *Inari – Aanaar. Inarin historia jääkaudesta nykypäivään*. Oulu. 164–215.
- Nemirovitš-Dantšenko 1875 = Немирович-Данченко, В. И.: *У океана. Жизнь на крайнем Севере*. С.-Петербург.

- Nemirovič-Dantšenko 1877a = Немирович-Данченко, В. И.: *Страна холода. Виденное и слышанное*. Санкт-Петербург.
- Nemirovič-Dantšenko 1877b = Немирович-Данченко, В. И.: *Лапландия и лапландцы: публичные лекции, прочитанные в 1875 г. в С. Петербургском педагогическом музее*. Санкт-Петербург.
- Nickul, Karl 1970: *Saamelaiset kansana ja kansalaisina*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 297. Helsinki.
- Nordling, X. 1886: Gränsespärningen mot Norge. – *Finland* 102 B, 5.5.1886.
- Nyysönen, Jaakko 1999: Pois Petsamosta. – Jouko Vahtola & Samuli Onnela (toim.), *Turjanmeren maa. Petsamon historiaa 1920–1944*. Rovaniemi. 629–656.
- Obitel na kraju zemli = Обитель на краю земли. – <http://www.rusvera.mrezha.ru> 14.8.2008.
- Obzor 1910 = *Обзор Архангельской губернии за 1910 год*. Архангельск 1912.
- Onnela, Samuli 1973: Muurmannin rannan luterilaiset v. 1887–1888. – *Scripta Historica III. Acta Societatis Historicae Ouluensis*. Oulu. 55–113.
- Opisanije 1909 = *Описание Мурманского побережья*. Издание Главного Гидрографического Управления Морского Министерства (А. Сиденер). С.-Петербург.
- Ozeretskovski 1804 = *Описание Колы и Астрахани из сочинений Академика Николая Озерецковского*. Санктпетербург.
- Peresadilo 2003 = Пересадило, Р. В.: Русско-норвежские отношения в материалах Государственного архива Архангельской области. – *Русский Север в документах архива*. Архангельск. 72–89. [http://qwercus.narod.ru/peresadilo_1998.htm 20.11.2008.]
- Peresadilo, Ruslan 2005: The “Norwegian” Policy of the Russian State in the Russian North in the Nineteenth Century – according to documents in the State Archive of Archangelsk province (GAAO). – Tatjana N. Jackson & Jens Petter Nielsen (toim.), *Russia–Norway. Physical and symbolic borders*. Moscow. 116–127.
- Pettersson, Arvid 1994: Hvardagen for befolkningen i Finnmark og Nord-Tromsø 1944–1945. – *Ottar* 9: 25–33.
- Portsel', Alexander 2005: The Norwegian Colonists in Murman during the Soviet Period (1920–1940). – Alexei Yurchenko & Jens Petter Nielsen (toim.), *In the North My Nest is Made. Studies in the History of the Murman Colonization 1860–1940*. St. Petersburg. 145–165.
- Qvigstad, J. 1926: *Bosætningen i Sør-Varanger før 1870*. Tromsø museums årshæfter 48 (1925). Nr. 3. Tromsø.
- Ravila, Paavo 1930: *Ruijanlappalaisia kielennäytteitä Petsamosta ja Etelä-Varangista*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 61. Helsinki.
- Reineke 1830 = *Описание города Колы в Российской Лапландии (из записок лейтенанта Рейнеке)*. Санкт-Петербург. [http://biarmia.narod.ru/library/1828_reynke.htm 12.4.2008.]
- Reineke 1837 = *Записки гидрографического депо. Часть V. Съёмка Лапландского Берега, произведенная по распоряжению Государственного Адмиральтейского Департамента, Лейтенантом М. Рейнеке в 1833 году*. С.-Петербург.
- Reineke 1878 = *Гидрографическое описание Северного берега России, сост. Капитан-лейтенантом М. Рейнеке в 1833 году. Часть II-я. Лапландский берег*. Санкт-Петербург.

- Rosberg, J. E. (toim.) 1919: *Petsamon maa*. Helsinki.
- Rosberg, J. E. 1928: Kan en språklig sammanslutning bland lapparna tänkas? – *Festschrift til rektor J. Qvigstad*. Tromsø museums skrifter II. Oslo. 222–225.
- Rozonov 1906 = Лапландия и лапландцы. Составил А. С. Розонов. Редакция Н. В. Романова. – *Русское судоходство* 5, Приложение. 49–80.
- The Saami 2005 = Kulonen, Ulla-Maija & Irja Seurujärvi-Kari & Risto Pulkkinen (toim.), *The Saami. A Cultural Encyclopaedia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 925. Helsinki.
- Selnes, Kåre 1972: *Norge – Russland: grannfolk gjennom tusen år*. Oslo.
- Shrader, Tatiana 2005: Legislative Aspects of the Norwegian Colonization. – Alexei Yurchenko & Jens Petter Nielsen (toim.), *In the North My Nest is Made. Studies in the History of the Murman Colonization 1860–1940*. St. Petersburg. 61–85.
- Sjögren, A. J. 1826: Allmänna Ephemerider XIV. A. J. Sjögrenin arkisto, COLL.209.73. Kansalliskirjasto.
- Sjögren, A. J. 1861: Aufzeichnungen über die Gemeinden in Kemi-Lappmarken. – *Joh. Andreas Sjögren's historisch-ethnographische Abhandlungen über den finnisch-russischen Norden. Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften. Band I*. St. Petersburg. 85–232.
- Slezskinski 1897 = Слезский, В.: *Мурман*. С.-Петербург.
- Slovar narodnostei = *Словарь народностей для разработки материалов Всесоюзной переписки населения 1926 года*. – Электронная версия бюллетеня *Население и общество*. Demoscope Weekly 267–268, 20.11.–10.12.2006. – <http://demoscope.ru/weekly/2006/0267/axiv06.php> 30.9.2008.
- Snellman, G. A. 1876: Kirkkoherra G. A. Snellmanin virkamatkustus Murmanskin Jäämeren rantamaalle 1876. STO BD/Ea 3228. Kansallisarkisto.
- Soldan, C. E. 1859: Anteckningar under en resa i Lappmarken om vintern 1859. – *Wiborg* 39 (18.5.1859): 3.
- Solovtsov 1861 = Соловцов, К.: Фильманы. – *Архангельская губернская ведомости* 39.
- Sorokažerdjev 2007 = Сорокажердьеv, В. В.: У истоков саамской письменности. – *Наука и бизнес на Мурмане. Серия язык, сознание, общество. Культура саамского народа* 5: 22–24.
- Spisok 1905 = *Список населенных мест Архангельской губернии к 1905 году*. (Н. А. Голубцов.) Архангельск 1907.
- Spisok 1922 = *Список населенных мест Архангельской губернии. На 1-е Мая 1922 г.* Архангельск.
- Tanner, V. 1929: *Antropogeografiska studier inom Petsamo-området. I. Skoltlapparna*. Fennia 49:4. Helsingfors.
- Terentjev 1873 = Терентьев, Г. К.: О колонизации мурманского берега. – *Архангельская губернская ведомости* 6–7.
- Thauwon, J. F. 1870: Matka-muistelmia Wenäjän Lapista. – *Kirjallinen kuukauslehti* 1870: 214–223, 240–245, 259–265, 299–304.
- Tjernjakov, Z. (= Черняков, З. Е.) 2006: Rapport om en tjänsteresa till räjongen Poljarnyj i Murmansk krets 23.09.–17.10.1933. [*Материалы по развитию языков и письменности народов севера в Мурманском округе. Выпуск 1*. Мурманск 1934 год. Ред. К. К. Луйск.] – Leif Rantala (toim.), *Dokument om de ryska samerna och Kolahalvön*. Lapplands universitets pedagogiska publikationer 15. Rovaniemi. 45–52.

- Tšernjakov 1998 = Черняков, З. Е.: *Очерки этнографии саамов*. Toim. Leif Rantala. University of Lapland publications in education B. Research reports 28. Rovaniemi.
- Uhtomski 1874 = Ухтомский, Л. А.: Путевые заметки при обзоре состояния мурманских рыбных промыслов. *Морской сборник* 8: 143: 113–144; 9: 144: 81–121. [<http://www.qwercus.narod.ru/library.htm> 30.9.2008.]
- Ušakov 1972 = Ушаков, И. Ф.: *Кольская земля. Очерки истории Мурманской области в дооктябрьский период*. Мурманск.
- Uusi sivistysanakirja* 1988. Toimittanut Annukka Aikio, uusintu Rauni Vornanen. [4. painos.] Helsinki.
- Vahtola, Jouko 1999: Poronhoito Petsamossa. – Jouko Vahtola & Samuli Onnela (toim.), *Turjanmeren maa. Petsamon historiaa 1920–1944*. Rovaniemi. 247.
- Valtonen, Irmeli 2008: *The North in the Old English Orosius. A Geographical Narrative in Context*. Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki LXXIII. Helsinki.
- Vasmer, Max 1958: *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- Vereštšagin 1849 = Верещагин, В.: Лопари, карелы и поморцы Архангельской губернии. – *Северное обозрение* I: 149–179.
- Wessel, A. B. 1979a [1938]: *Optegnelser fra Sør-Varanger*. Kirkenes.
- Wessel, A. B. 1979b [1902]: *Fra vor grændse mod Rusland*. Kirkenes.
- Wikan, Steinar 1995: *Grensebygda Neiden. Møte mellom folkegrupper og kampen om ressursene*. Stonglandseidet.
- Wikan, Steinar 1998: Mellan öst och väst. – Gert Frost & Valerij Lemesov (toim.), *Brytningstider. Människor och liv i Barentsregionen*. Östersund. 41–51.
- Vorren, Ørnulf 1951: *Reindrif og nomadisme i Varangertraktene*. Tromsø museums årshæfter, humanistisk avd. 12. Vol. 69 (1946), nr. 2. Tromsø.
- Vuotila, A. G. 1908: Wirallinen kertomus Suomen waltionwaroista wuotuista palkkaa nauttivan evankelis-luterilaisen papin toimista Suomalaisten keskuudessa Muurmannin rannalla vuosina 1905-6-7. STO kirjeaktit KD, Ea 120, nr. 47/305. Kirk.T. 1908. Kansallisarkisto.
- Yurchenko, Alexei Y. 2002: The Colonization of the Russian Barents Sea Coast (Mid 19th to Early 20th Century). Two Approaches to the Economic Development of the Area. – *Acta Borealia* 19: 5–26.
- Zolotarev 1928 = Золотарев, Д. А.: *Кольские лопари*. Труды Лопарской экспедиции Русского географического общества по антропологии лопарей и великорусов Кольского полуострова. Материалы комиссии экспедиционных исследований, вып. 9, серия северная. Ленинград.
- Zolotarev 1930 = Золотарев, Д. А.: На Западно-Мурманском побережье летом 1928 года. – *Кольский сборник*. Труды антрополого-этнографического отряда Кольской экспедиции. Материалы комиссии экспедиционных исследований, вып. 23, серия северная. Ленинград. 1–22.

Marja Leinonen <marja.leinonen@kolumbus.fi>
Lapinlahdenkatu 31 D 30
00180 Helsinki